

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Azərbaycan Dillər Universiteti

Əlyazması hüququnda

Zöhrə Səxavət qızı Məmmədli

**Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində ədatların
praqmatik-koqnitiv təhlili**

İxtisas: HSM 060201 Dilşünaslıq (ingilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D i s s e r t a s i y a

Elmi rəhbər: _____

E.İ.Hacıyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

professor

Bakı – 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-7
I FƏSİL. Müasir ingilis dilində ədatların praqmatik-koqnitiv təhlili.....	8-29
1.1 Müasir ingilis dilində məna növlərinə və cümlədəki statusuna görə ədatlar.....	8-19
1.2 Ədatların polisemantik xüsusiyyətləri və digər nitq hissələri ilə omonimliyi məsələsi.....	20-29
II FƏSİL. Müasir Azərbaycan dilində ədatların işlənmə xüsusiyyətləri....	30-50
2.1 Ədatların mənşəyinə görə qruplaşdırılmasına dair.....	30-36
2.2 Müasir Azərbaycan dilində ədatların məna növləri və onların işlənmə xüsusiyyətləri.....	36-50
III FƏSİL. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində ədatların oxşar və fərqli cəhətləri.....	51-60
NƏTİCƏ.....	61-62
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	63-66

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dilin elmi şəkildə öyrənilməsi, başqa sözlə, ümumi dilçiliyin meydana gəlməsi uzun tarixə malikdir. Dilçilik öz qanunauyğunluqları əsasında inkişaf edir. Dil çox mürəkkəb ictimai bir hadisədir. Dillər daim dəyişməkdə, inkişaf etməkdədir. Müasir dövrdə bu dəyişim və inkişaf dilin daxili quruluşuna da təsirsiz ötürmüşür. Bu da öz növbəsində dilçiliyə, onun qanunauyğunluqlarına öz təsirini göstərir. Həmin dəyişiklik və inkişaf nitq hissələrində də özünü biruzə verir.

Müqayisə olunan dillərdə çox işlənən köməkçi nitq hissələrindən biri kimi ədatların nitqdəki rolu çox geniş və çoxcəhətlidir. Müxtəlif dilçi alimlər tərəfindən çoxsaylı araşdırmaların aparılmasına baxmayaraq, bu gün də ədatlarla bağlı bir sıra mübahisə doğuran problemlər var. Son vaxtlar Azərbaycan dilçiliyində ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi sahəsində çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müqayisəli-tipoloji araşdırma prosesi qohum olmayan iki dilin ümumi, universal, həm də fərdi xüsusiyyətlərinin qabarıq şəkildə müşahidəsinə yönəlir. Tədqiqat işində bir-birinə qohum olmayan, müxtəlif dil qrup və ailələrinə məxsus müasir ingilis və Azərbaycan dillərində ədatların praqmatik-koqnitiv xüsusiyyətlərinin ətraflı araşdırılması yer alır. Hər iki dildə də ədatların funksional-semantik xüsusiyyətləri, cümlədə mövqeyi, onların mənə çalarlıqları və sərhədinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı mübahisəli məqamlar xüsusi aktualıq kəsb edir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi: Müqayisə olunan dillərdə ədat işlənmə xüsusiyyətləri, mənə növlərinə görə qruplaşdırılması məsələsi, polisemantik xüsusiyyətləri, funksiyaları, digər nitq hissələrinə aid sözlərlə əlaqəsi baxımından çox maraqlıdır və ədatların müqayisəli təhlili vacib hesab olunan məsələlərdəndir. Flektiv quruluşlu ingilis dili və aqqlütinativ dil olan Azərbaycan dilində müqayisəli şəkildə araşdırmalar apararaq oxşar və fərqli cəhətlərin, eyni zamanda hər bir dildə digərində mövcud olmayan özünəməxsus xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi dilçilikdə böyük maraq doğurur. Ədatlarla bağlı ayrı-ayrılıqda sözügedən dillərin hər birində dilçilər tərəfindən çoxsaylı araşdırmalar aparılmış, bununla bağlı bir sıra

əsərlər, dərsliklər, məqalələr dərc olunmuşdur. Belə dilçilərə N.Kobrina, B.İ.İlyiş, B.S.Xaymoviç, V.L.Kauşanskaya, M.A.Ganşina, M.Hüseynzadə, H.Quliyev, A.Aslanov, O.Musayev, E.Hacıyev və başqalarını misal göstərə bilərik. Ədatlar ilk dəfə müqayisəli-tipoloji şəkildə E.Hacıyev tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqat işinin mövzusu müxtəlif yanaşmalar aparılaraq öyrənilmişdir. Mövzuya dair bir sıra monoqrafiyalar, dərslik və məqalələrin olmasına baxmayaraq, bəzi problemlər hələ də öz həllini gözləyir.

Tədqiqat işi müasir ingilis və Azərbaycan dillərində ədatların praqmatik-koqnitiv təhlilinə, funksional-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, cümlədə mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi, hər iki dildə məna çalarlarının müəyyən olunması, onların dildə istifadəsi, digər nitq hissələrindən olan sözlərlə müvəqqəti kontekstdə omonimlik təşkil etməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Müqayisə aparılan dillərdə dilin tairixi inkişafı prosesində ədatların keçdiyi yollar işlənilmiş, onların müxtəlif səciyyəvi cəhətləri geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Eyni zamanda, ədatların quruluşu, mənşəyi araşdırılaraq öyrənilmiş və müxtəlif məna çalarlıqlarına görə tədqiq olunmuşdur. Müxtəlif dilçi alimlərin ədatlarla bağlı fikirlərindən yararlanaraq, müasir dilçilikdə edilən son nailiyyətlərdən bəhrələnərək mövzuya dair nəticə çıxarılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi müasir ingilis və Azərbaycan dillərində ədatların praqmatik-koqnitiv təhlilinə nail olmaq, onların cümlədə statusunu müəyyən etmək, oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmaqdan və nəticə olaraq ümumiləşdirmələr aparmaqdan ibarətdir. Tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- Mövzuya dair mənbələrə müraciət edərək müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissəsi kimi ədatların statusunu müəyyən etmək;
- Elmi-nəzəri qaynaqlardan istifadə etməklə tədqiqat mövzusunun araşdırılması və ədatların istifadə dairəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində ədatların və bu qrupa aid sözlərin funksional-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və ifadə vasitələrinin araşdırılması;

- Müqayisə olunan dillərdə ədatların cümlədə statusunu və işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək;

- Hər iki dildə ədatların mənə növlərinə görə sərhədinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlərin şərhini; ədatların müvəqqəti kontekstdə digər sözlərlə omonimliyi məsələsini araşdırmaq.

- Müqayisə olunan dillərdə ədatların qarşılıqlı şəkildə tərcümə variantlarını müəyyən etmək;

- Aparılmış tədqiqatın nəticələri əsasında müasir ingilis və Azərbaycan dillərində ədatlarla bağlı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən edərək onları müqayisəli tədqiqata cəlb etmək; ümumi nəzəri və praktik nəticələr əldə etmək.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası: Tədqiqat işinin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsində müşahidə, tipoloji və müqayisəli-tutuşdurma, qarşılaşdırma kimi təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mətbuat sahəsinə aid mətn, media və ya gündəlik nitq prosesi əsasında müşahidələr aparılaraq tədqiqat üçün lazımi faktlar qeydə alınmış və məntiqi nəticələr çıxarılaraq ümumiləşdirilmişdir. Ədatların müqayisə olunan dillərdə işlənmə xüsusiyyətləri, digər sözlərlə əlaqəsi müşahidə metodu vasitəsilə müəyyən olunmuşdur.

Mövzu ilə əlaqədar elmi və publisistik nəzəri yazılar, bədii əsərlər, dil materialları tədqiq olunmuş, müqayisələr aparılmış, nəticə çıxarılmışdır. Tədqiqat prosesində müxtəlif dilçilərin fikirləri, eləcə də, mövzuya dair digər elmi-tədqiqat işləri nəzərdən keçirilmiş, müvafiq dərs vəsaitlərindən də istifadə olunmuş, təqdim olunan ideyalar təhlil edilərək müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi: Tədqiqat işində müasir ingilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında ədatların müqayisəli-tipoloji aspektdə praqmatik-koqnitiv təhlili aparılmış, onların mənə çalarları, cümlədə işlənmə yeri, digər nitq hissələrinə aid sözlərlə omonimliyi məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Beləliklə, müqayisə olunan dillərdə ədatların praqmatik-koqnitiv araşdırılması, funksional-semantik xüsusiyyətlərinin, oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyən olunması, ifadə vasitələrinin

və hər iki dildə ekvivalentinin göstərilərək sistemləşdirilməsi tədqiqatın elmi yeniliyi hesab oluna bilər.

Dissertasiyanın elmi və praktiki əhəmiyyəti: Aydın məsələdir ki, müqayisə olunan dillərdə ədatların statusunun müəyyən olunması, onların ətraflı araşdırılması və mübahisə doğuran bəzi məsələlərin həll olunması böyük nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada tədqiqat işinin nəzəri-elmi əhəmiyyəti müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında ədatların praqmatik-koqnitiv təhlilinin aparılması, ədatların sərhədinin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə toxunulması, bununla bağlı nəzəri istinadlar, izahlarla birlikdə uyğun nümunələrin verilməsi və s. ola bilər.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ingilis dilini öyrənən hər bir kəs ədatların praqmatik-koqnitiv, funksional-semantik xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirildiyi, müqayisə olunan dillərdə oxşar və fərqli cəhətlərinin verildiyi tədqiqat işindən yararlanma bilər. Mövzuda istifadə olunmuş elmi-nəzəri məlumatlar, onlara uyğun bədii ədəbiyyatlardan gətirilmiş nümunələr sistemli şəkildə müvafiq başlıqlar altında qeyd olunmuşdur. Tədqiqat işindəki sistemlilik ondan istifadəni daha asan edir.

İşin aqrobasiyası: Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinə uyğun “İngilis dilində bəzi ədatların işlənmə xüsusiyyətləri” və “Müasir Azərbaycan dilində ədatların mənşəyinə görə qruplaşdırılmasına dair” adlı iki məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Birinci fəsil “Müasir ingilis dilində ədatların praqmatik-koqnitiv təhlili” adlanır. İki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil ingilis dilində ədatların mənə növlərinə və cümlədəki statusuna görə araşdırılmasına əsaslanıb. İkinci yarımfəsildə isə ədatların polisemantik xüsusiyyətləri və digər nitq hissələri ilə omonimliyi məsələsi tədqiq edilmişdir.

İkinci fəsil “Müasir Azərbaycan dilində ədatların işlənmə xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsil də iki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsildə ədatların mənşəyinə görə qruplaşdırılması məsələsi yer alır. İkinci yarımfəsildə isə müasir

Azərbaycan dilində ədatların mənə növləri və onların işlənmə xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur.

Üçüncü fəsildə müasir ingilis və Azərbaycan dillərində ədatların oxşar və fərqli cəhətlərinin araşdırılaraq üzə çıxarılması, hər iki dildə ədatların ifadə vasitələrinin müvafiq ekvivalentinin verilməsi və onların sistemləşdirilməsi yer alır.

Nəticə hissəsində isə hər üç fəsildə apardığımız ətraflı araşdırmalar əsasında gəldiyimiz yekun nəticələr öz əksini tapır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında tədqiqat işimiz üçün istifadə etdiyimiz müxtəlif elmi-nəzəri materiallar, bədii əsər və ədəbiyyatlar yer almışdır.



I FƏSİL

Müasir İngilis dilində ədatların praqmatik-koqnitiv təhlili

1.1 İngilis dilində məna növlərinə və cümlədə statusuna görə ədatlar

Məlumdur ki, praqmatika dil işarələrilə onlardan ünsiyyət məqsədilə istifadə edənlər, yəni danışan və dinləyənlər arasındakı münasibətləri öyrənən aspektdir. Praqmatik yanaşmada dil işarələrini, onu işlədənlərin hansı mənanı hansı söz, söz birləşmələri, söyləmə və cümlələrlə ifadə etmələri əsas yer tutur. Yəni, praqmatika danışanların ifadə etdiyi mənalara öyrənir. Danışanla dinləyənin necə varid olmasını, onu başa düşüb qavramasını və ünsiyyətin uğurlu olmasını təmin edən, bu və ya digər şərtləri nəzərə alan praqmatika ünsiyyətin baş tutması qaydalarını öyrənir [23, s.303]. Praqmatika terminini ilk dəfə Çarlz Pirs işlətməmişdir, qədim yunan sözü olub “pragmatos”-dan götürülmüş, mənası “iş, hərəkət” deməkdir. Praqmatika insanın öz fəaliyyəti zamanı işlətdiyi vasitə kimi dili öyrənən fəndir [11, s.18-19].

Sözün mənasının hansı formada anlanılması, dərk olunması, bir sözlə koqnitivliyi onun işlənmə yerindən də asılıdır. Bəs onda koqnitivlik nədir? Bu suala düzgün cavab vermək üçün bir neçə istinad nöqtəmiz var. Latıncadan “cognito”- “başa düşmək, dərk etmək, öyrənmək” mənasındadır. Dərketmə və xarici informasiyaları mənimsəmə qabiliyyətini əks etdirir. Koqnisiyaya ümumilikdə insan beynində informasiyaların qəbulu, saxlanması, yenidən istifadəsi və ötürülməsinin bütün prosesləri aiddir. Bu proseslər də bilavasitə şüurun fonunda baş verir. Müasir dövrdə koqnitiv dilçilik çox dəbdə olan bir istiqamətdir. Əsas qayəsi isə koqnisiya sistemində dilin statusunu müəyyənləşdirməkdir. F. Veysəlli qeyd edir ki, İ.A.Boduen de Kurtene məktəbi və onun ardıcılıqları dilin tədqiqində insan faktorunu həmişə yüksək qiymətləndiriblər. XIX-cu əsrin böyük dilçisi İ.A.Boduen de Kurtene insanı dil tədqiqatlarının mərkəzində götürürdü ki, bu da sonradan koqnitiv dilçiliyin əsasını qoydu. O cümlədən koqnitiv paradigmanın çərçivəsində dil insanın koqnitiv fəaliyyətinin əsas ifadəsidir ki, dil və insan düşüncəsi qırılmaz tellərlə bir-birilə bağlıdır. Beləliklə, dil insanın koqnitiv fəaliyyətinin tərkib hissəsidir [24, s.11-21-27]. Ə.Abdullayevə görə koqnitivizm elmdə tədqiqat obyektini insanın şüuru, təfəkkürü və

onlarla bağlı olan əqli proses və vəziyyətləri öyrənmək üçün olan cərəyandır. O bilik və dərkətmə, insanların fəaliyyəti prosesində dünyanı qavrama haqqında elmdir. Burada əsas diqqət insanın koqnisiyasına yönəldilir, insanın koqnitiv aləmi onun davranışı və fəaliyyəti üzrə öyrənilir [2, s.37].

Çox vaxt koqnitivliklə şüur eyni götürülür. Lakin bu yanlışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, insanda bir çox proseslər şüurlu baş versə də, koqnitivlik və şüur eyni deyildir. İnsanda proses koqnitiv ola bilər, ancaq şüursuz baş verə bilər; bu isə şüursuz şəkildə nəyisə öyrənmək deməkdir. Ümumiyyətlə, insanın koqnitiv xassələrinə “diqqətlilik”, “yadına salma”, “öyrənmə”, “yaradıcılıq”, “təşkilətmə”, “orientasiya”, “əsaslandırma”, “iradə”, “inam” və s. kimi keyfiyyətlər aid edilir.

Praqmatika və koqnisiya bir-birilə əlaqəli olduğu kimi, həyatımızın bütün sahələrinə nüfuz etmişdir. Biz isə bu aspektə dilçilik mövqeyindən yanaşırıq.

Only, also, even, too, simply, just kimi sözlər adətən, cümlədə müstəqil funksiya daşımır, onların mənası qeyri-müəyyən və ümumi olur. Onlar cümlədəki istənilən əsas nitq hissəsi ilə əlaqəyə girərək onları vurğulama, emfatikləşdirmə vəzifəsini yerinə yetirə bilirlər. Belə sözlər ədatlar adlanır. Ədat köməkçi nitq hissəsidir. Cümlədə müstəqil sintaktik funksiya daşımır. H.Svit morfoloji meyarlara əsaslanaraq müasir ingilis dilində sözlərin nitq hissələrinə görə belə təsnifini verir: isimlər, sifətlər, feillər və ədatlar. Buradan da görüldüyü kimi, müəllif bütün köməkçi nitq hissələrini “ədatlar” adı altında birləşdirir [41, s.35-38].

O.Cespersen isə substantivlər, sifətlər, feillər, əvəzlilər və ədatları ayırır [36, s.58-60]. Hər iki halda da “ədatlar” termini qrammatik kateqoriyaların olmaması ilə birləşmiş müxtəlif siniflərə aid söz yığını hesab olunur. B.İlyişə görə, ədatları mənasına görə müəyyən etmək çox çətindir. Təxmini demək olar ki, ədatlar danışan və ya yazan tərəfindən ifadə edilən subyektiv məna çalarlarını işarələyir, onun (danışan və ya yazan) qeyd etdiyi fikri məhdudlaşdırmağa, yaxud gücləndirməyə xidmət edir. Ədatlar formaca dəyişməz olur [27, s.160]. Ədatların özlərinə məxsus müstəqil leksik mənası yoxdur. Onların cümlədə müstəqil funksiyası, heç bir qrammatik kateqoriyası və özünəməxsus əsas düzəldən elementləri yoxdur. Onlar cümlədə istənilən əsas nitq hissəsilə əlaqələndirə bilər. Ona görə də ədat sözlərə, və ya

söz qruplaşmalarına, yaxud cümlələrə modallıq, yaxud emosionallıq verən bir nitq hissəsidir. E.Hacıyev morfoloji struktur baxımından ədatların həmçinin dəyişməz olduğunu qeyd edir. Struktur baxımından ingilis dilindəki ədatlar ola bilər:

- 1) simple: just, still, yet, even, else;
- 2) derivative: merely, simply, alone;
- 3) compound: also.

E.Hacıyevə görə, ədatlara adlandırma funksiyası xas deyil, lakin onlar danışanın cümlənin hər hansı üzvü haqqında, həmin üzvü nəzərə çarpdırmaq, ona mənə çaları vermək üçün onun müxtəlif emosional, rəy ifadə edən münasibətini bildirir. Bu cəhətdən ədatların mənə bölgüsü müxtəlif dilçi alimlər tərəfindən aparılmışdır ki, hər biri müəyyən fərqliliklərə malikdir [14, s.82].

Digər tərəfdən B.İlyiş həmçinin qeyd edir ki, ədatlar praktiki olaraq hər bir nitq hissəsinə qoşula bilər, çox vaxt vurğuladığı sözdən öncə, bəzən isə sonra işlənir; ədatlar heç vaxt cümlənin ayrı üzvü olmur. Onlar aid olduqları sözlə birlikdə bir cümlə üzvü kimi götürülür [14, s.33]. Beləliklə, digər köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq ədatlar cümlədəki istənilən əsas nitq hissəsi ilə əlaqəyə girir, onları vurğulama, emfatikləşdirmə vəzifəsini yerinə yetirə bilər, müstəqil sintaktik funksiya daşır. V.Kauşanskaya və başqalarına görə ədat sözlərə, söz qruplarına və cümlələrə modallıq və ya emosional çalarlıq verən nitq hissəsidir. Ədat cümlənin bir hissəsindən digərinə bağlana bilər (birləşdirici ədatlar) [30, s.222]. V.Jiqadlo, İ.İvanova, L.İofik belə hesab edirlər ki, ədatların konkret əşya mənası yoxdur, çünki onlar həqiqi varlığı ifadə etmir. Sözləri və bağlayıcılar mücərrəd əlaqə bildirərək öz leksik mənalarnı ya itirir, ya da saxlayır, ədatlar isə öz leksik mənasını heç də həmişə saxlamayaraq mücərrəd mənə, modal və s. çalarlıq bildirir [29, s.179].

Müasir ingilis dilində ədat ayrıca bir nitq hissəsi kimi xarakterizə olunur. B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskayanın fikrincə, müasir ingilis dilində ədat bir nitq hissəsi kimi bu üç xüsusiyyətinə görə xarakterizə olunur:

1. “Emphatic specification” leksik-qrammatik mənası;
2. Müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlər, söz qrupları və hətta cümlələrlə birtərəfli birləşmə qabiliyyəti;

3. “Specifier” funksiyası [33, s.217].

L.S.Barxudarov və D.A.Ştelinq ədatları 4 mənə qrupuna ayırırlar [26, s.315]:

a) Qüvvətləndirici ədatlar – even, the, all the, just, simply, very, too və s.

Now that his money was so low, he began to observe his clothes and feel that *even* his best ones were beginning to look common place. (56, s.419)

“Don’t say anything, *just* get him one”. (58, s.95)

“But he *simply* must wear one; they’re *all the* go this year”. (58, s.95)

She began to cry, and Philip, though he did not quite understand, cried *too*. (60, s.7)

b) Dəqiqləşdirici ədatlar – exactly, precisely, right və s.

“What *exactly* led you to discover that the bonds had been stolen, Mr.Ridgeway?” (54, s.45). I’ll wait for you *right* here.

c) Məhdudlaşdırıcı ədatlar – only, merely, alone, almost, nearly, scarcely, hardly və s.

He was very much disturbed over his own situation, and now that he had Carrie with him, he *only* wanted to get safely out of reach of the law. (56, s.301)

Not succeeding, he walked briskly on, and turned into his own square, its Danish roof, and *almost* hopeless cleanliness. (58, s.135)

ç) İnkâr ədatları – not, no.

“Touch her *not*! Possess his sore and anxious heart!” (58, s.181)

“There is *no* such country, there are *no* such people” (64, s.31)

O.Musayev qeyd edir ki, digər köməkçi nitq hissələri kimi, ədatlar da cümlədə müstəqil sintaktik funksiya daşıya bilmir, yəni ədat ayrılıqda cümlə üzvü ola bilmir. Ədatın başlıca vəzifəsi aid olduğu sözə, yaxud cümləyə müxtəlif mənə çaları verməkdən ibarətdir: Onun əsas funksiyası aid olduğu sözün, və ya cümlənin mənasını qüvvətləndirmək, məhdudlaşdırmaq, inkar etmək, söz və cümlələr arasında əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Uyğun olaraq da ədatları nisbi şəkildə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1) qüvvətləndirici ədatlar (intensifying particles): just, yet, even, only, simply, still və s.

2) məhdudlaşdırıcı ədatlar (limiting particles): only, just, but, merely və s.

3) bağlayıcı ədatlar (connecting particles): also, too.

4) inkar ədatlar (negative particles): not, never [44, s.281].

N.A.Kobrina və başqaları vurğulayırlar ki, ədat mənası çətin təyin edilən bir nitq hissəsidir. O adətən başqa bir sözün, söz birləşməsinin və cümlənin mənasını gücləndirir və ya məhdudlaşdırır. Ədatlar formaca dəyişməyən sözlərdir və cümlədə heç bir sintaktik funksiya da yerinə yetirmir. Onlar aid olduqları cümlə üzvü ilə birlikdə bir bütöv yaradır [32, s.207].

Ədatların digər köməkçi nitq hissələrindən fərqi ondadır ki, bu sözlər istənilən nitq hissəsi ilə işləyə bilər və əsasən aid olduğu sözdən öncə işlənir.

N.A.Kobrina və başqaları ingilis dilindəki ədatları 6 mənə qrupuna ayırırlar:

1) Intensifying particles – just, even, yet, still, all, simply.

Bu ədatlar aid olduqları söz, söz birləşməsi və ya cümlənin mənasını xüsusi olaraq vurğulayır, onu qüvvətləndirir.

You *just* go out as though you were going for a walk. (59, s.284)

For all men of great age, *even* for all Forsytes, life has had bitter and bitter experiences. (57, s.299)

All, still, yet ədatları əksər hallarda sifət və zərfin müqayisə dərəcəsinin mənasını qüvvətləndirmək üçün işlənir:

It's *all* better. (54, s.51)

There is *still* more points, you can continue the game.

2) Limiting particles – only, merely, solely, barely, but, alone.

Bu ədatlar aid olduqları söz və ya birləşmənin mənasını məhdudlaşdırmaq üçün işlədilir.

Count Greffi made his one hundredth point and with the handicap I was *only* at ninety-four. (59, s.278)

There is *but* such a quantity of merit between them; just enough to make one good sort of man; and of late it has been shifting about pretty much. (53, s.45)

He *alone* checked all of them.

3) Specifying particles – right, exactly, just, precisely.

Onlar aid olduqları söz və ya birləşmənin mənasını daha dəqiqləşdirmək üçün işlədilir.

We can *just* have becoming times-they don't have no school now. (63, s.93)

4) The additive particle – else.

I had no place *else* to go.

Bu ədat isə ancaq qeyri-müəyyən, sual və inkar əvəzliliklər və zərflərlə birləşir, eyni zamanda əvvəlcə ifadə olunmuş bir fikrə daha nəşə əlavə olunduğunu bildirir:

“Has he expanded to you his theory that a woman must possess the soul of someone *else*, and that a man is content with bodies?” (58, s.199)

Will you promise not to tell it anyone *else*? və s.

5) Negative particle – not.

Bu ədatın əsas funksiyası cümlənin mənasını inkar etməkdən ibarətdir.

And the palm-trees I like them *not*! (54, s.63)

6) Connecting particles – also, too.

Bu ədatlar bağlayıcı element kimi istifadə olunur [32, s.208-209].

Sir Lawrence who had *also* been coming to South Square almost daily during Kit's illness, focussed the problem with his eyeglass, and said nothing for quite two minutes. (58, s.125)

Sikes took one look round, laid the boy on the grass, and ran off, *too*. (55, s.54)

B.Kauşanskaya və başqaları ədatların mənalmasına görə 4 növünü qeyd etmişdir :

1) Məhdudlaşdırıcı ədatlar;

2) Qüvvətləndirici ədatlar;

3) Bağlayıcı ədatlar;

4) İnkər ədatları [30, s.222].

Beləliklə, bütün söylənilənləri ümumiləşdirsək, müasir ingilis dilində ədatlar mənasına görə əsasən aşağıdakı qruplara bölünür:

1) Limiting particles- only, just, but, alone, merely, solely, barely və s. Bu ədatlar aid olduqları söz və ya birləşmənin mənasını məhdudlaşdırır.

I can see *only* you.

I gave her *just* one of the tickets.

I don't understand them *but* you.

“Alone” ədatı əksər hallarda mübtəda vəzifəsində işlənən sözə aid olur: She *alone* was in the library.

“Merely” ədatı xəbərlə sıx əlaqəli olur və adətən “not” inkar ədatı ilə işlənir: He was not *merely* handsome but also talented.

2) Intensifying particles- simply, just, only, yet, quite, even, all, still, exactly, right, precisely. Bu ədatlar aid olduqları söz, söz birləşməsi və ya cümlənin mənasını emfatikləşdirir, mənanı xüsusi olaraq nəzərə çatdırır, onu daha dəqiq edir. They were *just* to start the meeting. If *only* you were here. *Even* you can learn it by heart. He was *quite* a good athlete.

“Simply” ədatı adətən xəbərlə əlaqəli olur, və “simply” zərfindən fərqli olaraq o, xəbər və ya onun bir hissəsindən sonra yox, əvvəl işlənir: He *simply* does not know how to play.

“All”, “yet”, “still” ədatları adətən sifət və zərfin müqayisə dərəcəsinin mənasını qüvvətləndirmək üçün işlədilir: The girl was *still* thinner. *Yet* sooner or later it would happen.

3) The additive particle - else. Bu ədat yalnız qeyri-müəyyən, sual və inkar əvəzliliklər və zərflərlə birləşir. Həmin ədat artıq ifadə olunmuş fikrə, mənaya daha nəşə əlavə olduğunu bildirir. “Else” ədatı ilə əlaqəli olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir şəxs yaxud bir şey arasında müqayisə yaradarkən else sözü “everybody”, “anybody”, “anything” və s. kimi əvəzliliklərdən sonra işlənməlidir: Did you hear anything *else* about it? Bu ədat həmçinin xüsusi sual formalı cümlələrdə “wh” tipli sözlərdən dərhal sonra işlənir: What *else* can it be? (58, s.116)

4) Negative particles – no, not, never. “No” inkar ədatı “no” əvəzliyindən fərqlənir. Əgər “no” sözü sifət və zərfdən öncə işlənərsə, deməli ədatdır: She was *no* better yesterday.

“Not” ədatının əsas funksiyası cümlənin mənasını inkar etməkdir: She will *not* come next week.

“Never” ədatı “not” əvəzinə inkar cümləsini emfatikləşdirmək üçün işlənir: I *never* imagined that you had this ability. (= didn't imagine until now).

5) Connecting particles- too, also, as well, either. “As well”, “also”, “too” ədatları bağlayıcı element kimi işlənir. Onlar əsasən təsdiq və sual cümlələrində işlənir. “Either” isə inkar cümləsində işlənir:

You knew it *as well*. She can *also* play the guitar. The weather was windy *too*.
The girl didn't pass the exam, *either*.

Müxtəlif dilçi alimlər tərəfindən çoxsaylı araşdırmaların aparılmasına baxmayaraq, cümlə quruluşunda ədatın mövqeyi məsələsi tam həll olunmayaraq qalır. Bu mənada B.İlyişin fikirləri maraqlıdır. O qeyd edir ki, bəzən ədatlar cümlədə müxtəlif mövqe tutur. Cümlədə ədatın statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı o, üç həll yoluna tənqidi yanaşır. Birincisi ədatın cümlənin müstəqil vahidi olması fikridir. Belə olan halda ədatları xüsusi terminlə adlandırmaq lazım gəlir. Digəri ədatın cümlədə aid olduğu söz yaxud birləşmənin bir hissəsi olması ilə bağlıdır. Lakin B.İ.İlyiş bu fikrə tənqidi yanaşaraq qeyd edir ki, bu o zaman qəbul ediləndir ki, ədat cümlədə aid olduğu sözdən ya dərhal öncə, ya da sonra gəlsin. Məlum olduğu kimi, bəzən ədatlar aid olduğu cümlə üzvündən kənarında dayanır. Üçüncü yanaşma isə ədatın cümlənin müstəqil üzvü və ya cümlə üzvünün bir hissəsi olması fikrini təkzib edir, ümumiyyətlə ədatları cümlədən kənarında hesab edir. B.İlyiş isə bu yanaşmanı qəribə hesab edərək qeyd edir ki, ədatın cümlədən çıxarılması onun mənasına təsir etdiyi kimi, cümlə təhlili zamanı nəzərə almamaq da qeyri-mümkündür. Beləliklə, birinci yanaşma daha məqsədəuyğundur [27, s.160].

İ.İvanova və digərləri isə qeyd edir ki, ədatın aid olduğu sözdən aralı dayanması sözün statusunu təyin etməkdə əsas götürülə bilməz, ona görə ki digər köməkçi nitq hissəsi olan sözünü də aid olduğu sözdən aralı dayana bilir, amma yenə də sözünü olaraq qalır [28, s.187].

B.İlyişə görə, ingilis dilində ədatın aid olduğu isim sözünü ilə işlənərsə, bu halda ədat sözünü ilə isim arasında (bəzi hallarda) işlənər: by *only* one lamp. “*Only* by one lamp” ifadəsi mümkün olsa da birinci daha təsirlidir. Bəzən ədat özündən öncə işlənən söz yaxud birləşməyə aid olur. Bəzən də ədat aid olduğu söz yaxud

birləşmədən dərhal sonra işlənir. Bu o zaman baş verir ki, ədat ya cümlənin sonunda, ya da ən azı cümlənin bir hissəsinin sonunda dayanır, bu halda şifahi nitqdə fasilədən, yazıda isə vergül və ya digər durğu işarələrindən istifadə olunur. Bu istifadə qaydası çox və ya az dərəcədə rəsmi üslubla məhdudlaşır: *this material is for masters only*.

Bəzən ədat xəbərdən sonra və ya xəbər hissələri arasında işlənir, baxmayaraq ki, o əslində cümlənin daha qabaqda dayanan ikinci dərəcəli üzvünə aid olur. Belə hallarda ədatın mövqeyi onun semantik əlaqələri yox, cümlənin strukturu (quruluşu) əsasında müəyyən olunur; belə ki, o, semantik əlaqələrinin nə olmasından asılı olmayaraq xəbərə qoşulur [27, s.248]. Buna çoxsaylı nümunə göstərmək olar: *He only arrived at 7 o'clock*. Göründüyü kimi, cümlədə semantik əlaqə “*only at 7 o'clock*”dadır. Ümumilikdə desək, “*only*” ədatı “*arrived*” sözüə aid olsaydı, onda cümlənin mənası belə olardı: O saat 7-də *yalnız* gəlib çatdı – yəni həmin vaxt başqa bir şey etmədi. Bu digər məna ilə müqayisədə daha az təbii səslənir. Ona görə “*he arrived only at 7 o'clock*” dedikdə dinləyən yaxud oxucunun ağına “şəxsin *yalnız* saat 7-də gəlib çatması” gəlir.

M.Ganşina və N.Vasilevskayaya görə “*only*” ədatı əsasən cümlədə daha çox vurğulanan sözə mümkün ola bildiyi qədər yaxın olur: - “*I've only time for a snack*” - “*I only hope somebody'll take me home!*”- *He had only been keeping the conversation alive*.

“*Too*” ədatı vurğuladığı sözdən sonra, yaxud da cümlənin sonunda işlənir :

Coming from that model of secrecy and suppressed feelings, they, *too*, had made on Michael a deep and lasting impression reinforced by his own failure to get at the bottom of Fleur's heart.

She must have heard by now that the fellow was in London, and staying at her Aunt's, *too*. “*Also*” ədatı isə ümumiyyətlə sadə feil formasından sonra (analitik formada olarsa ilk köməkçi feildən sonra işlənir), ya da bəzən cümlənin sonunda işlənir [39, s.256]: *You will also sign papers giving half your father's money to your brother*. (55, s.85) / *When she wanted to call him, the boy had gone also*.

Bundan başqa, qeyri-rəsmi üslubda *too* ədatı tez-tez qısa cavablarda obyekt əvəzlilərindən (obyekt halda olan şəxs əvəzliləri) sonra işlənir. Məsələn:

I passed the exam successfully – Me, *too*. (= daha rəsmi üslubda isə - So have I / I have too!)

“Also” ədatı isə əksər hallarda mübtədadan sonra işlənən cümlə üzvünə aid olur. Məsələn: *She also sings songs*. (= *She also sings songs as well as her being other abilities*.)

Bu cümlədə ifadə olunan fikir odur ki, “o, digər bacarıqları olduğu kimi, həmçinin mahnı da oxuyur”. Amma bəzən bu tipli cümlələr yanlış olaraq belə anlaşılır: “*She sings songs as well as other people*.”

Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, bir şəxs digər bir şəxslə eyni təcrübəsinin olduğunu ifadə etmək istədikdə “too” ədatını işlətməsi daha düzgündür. Misal olaraq, “*he also was running in the sports hall*” yox, “*he was running in the sports hall too*” işlədilir. Bu səbəblə də qısa cavablarda “I also” işlədilmir [37, s.436].

“Also” ədatı adətən “have to” modal ifadəsindən öncə işlənir: *I also have to work till midnight*.

Qeyd etmək lazımdır ki, “also” ədatı tez-tez mübtədadan sonra gələn sözə aid olur: *Fagin also told him about another boy he had once helped*. (55, s.34)

Too, also ədatları bitişdirici və ya bağlayıcı ədat adlanır. Buna baxmayaraq, onların eyni adlı bağlayıcılardan fərqi vardır ki, hər hansı bir bağlayıcı sözü sözə, cümləni cümləyə bağladığı halda, *too, also* ədatları bir fikri əvvəlki kontekstdə işlənmiş fikrə bağlayır [14, s.86].

“Either” ədatı inkarlıq bildirən cümlədə sonda işlənir. Müasir ingilis dilində “*she couldn’t play also (yaxud too)*” demək qeyri-mümkündür. Düzgün forma isə belədir: *She couldn’t play either*. “Not” ədatı inkar cümlənin yaradılmasının əsas vasitəsidir [14, s.89]. İnkər ədatı olan “not” nəyisə inkar etmək üçün işlənir:

1) Cümlənin xəbərini inkar formasına salır:

Winifred Dartie had *not* received her Morning Post.

2) Cümlənin bir hissəsini inkar formasına salır:

“Nice,” said Fleur, “but *not* important.” (58, s.68)

His rosy face, with clipped white moustache, and hard, little, white whiskers, was held as if the news had come to him, *not* he to the news.

3) Suala cavab vermək üçün işlədilir (bu halda zərf yaxud modal feillə birgə işlədilir):

“How are you, Fleur? Not tired after all? - *Not* a bit.” (58, s.79)

“- Would you like to go to the cinema? – I’d rather *not*.”

4) Öncəki təklifi inkar etmək üçün işlənir (Bu halda “not” ədatı şəxs əvəzliyi ilə işlənir):

“- Are you a teacher in this university? – *Not* I.”

5) Öncəki xəbəri inkar formasına salır (*to hope, to think, to believe* və s. kimi fikir ifadə edən feillərdən sonra işlənir) :

“- Are they going too?- I hope *not*.”

6) Or, whether (if)... or bağlayıcılarından sonra “not” öncəki feilə istinad edir:

“And he would never know whether anyone had or *not*.”

M.Ganşina və N.Vasilevskaya qeyd edirlər ki, “not” inkar ədatı xəbəri inkar formasına salarkən ondan sonra sadə (sintetik) feil forması işlənir, yaxud da feil forması mürəkkəb (analitik) olduqda birinci köməkçi feil işlənir [39, s.256].

B.Xaymoviç və B.Roqovskaya *not* ədatından danışarkən qeyd edirlər ki, bu ədat xüsusi şəkildə araşdırılmalıdır. Həmin ədat xəbərin inkarı olan *not* morfemindən fərqlidir. *Not* ədatı digər ədatlar kimi müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlər və birləşmələrlə işləyə bilər [33, s.219]. Onların fikrincə, *not* ədatı müxtəlif sözlər, söz birləşmələri ilə sağtərəfli birləşmə əmələ gətirir (*not he, not today, not when* və s.), xəbər inkarı olan *not* isə ancaq 24 feillə soltərəfli birləşmə yarada bilər (*is not, must not, need not* və s.). H.Palmer və A.Hornbi 24 feil və söz-morfemi “qaydasız sonlu” (anomalous finite), C.Förs isə “sintaktik fəaliyyət göstərənlər” (syntactical operates) adlandırır: *am, is, are, was, were, have, has, had, do, does, did, shall, should, will, would, can, could, may, might, must, ought, need, dare, used*. [37, s.437].

Not ədatı heç vaxt nitqdə ixtisar olunmur. Halbuki xəbər inkarı olan *not* danışmaq dilində ixtisara məruz qalır və feillə birləşir (*isn't, haven't, mustn't, needn't*) [37, s.437].

Müqayisə edək: He would bring the letter, *not* me. / You *aren't* in this team.
B.S.Xaymoviç və B.Roqovskaya xəbərləri inkar edən *not* hissəciyini inkarlıq söz-

morfemi adlandırılır və qeyd edirlər ki, *not* vasitəsilə ifadə edilən inkarlıq digər inkarlıq vasitələrindən fərqlənir [33, s.219]. Müqayisə edək - *She didn't accept* və *She never accepted*.

Xəbər inkarı olan *not* bəzən söz-morfem kimi bütöv bir hissəni əvəz edə bilər. Məsələn: *Is she smart? – I think not*.

Bu nümunədə cavabda istifadə olunmuş *not* ədatı "*she is not smart*" və ya "*she isn't smart*" ifadəsinin əvəzinə işlənmişdir.

Yes və *no* sözləri ilə bağlı O.Musayev belə fikri irəli sürmüşdür ki, həmin sözlər ya artıq ədatlaşmış, ya da ədatlaşmağa doğru getməkdədir. O da düzdür ki, bəzi müəlliflər onları "təsdiq və inkar bildirən sözlər" adlandırır. Lakin dildə mövcud olan hər bir söz nitq hissələrinin təsnifində özünə yer tapmalıdır, həmin təsnifdən kənarında söz qalmamalıdır. Bu səbəbdən də, dilçi *yes* və *no* sözlərini təsdiq və inkar ədatları kimi ədatların sırasına daxil etməyi daha məqsədəuyğun hesab edir [44].

Bəzi misallara baxaq:

"*No, I am dissappointed in the case – It is too easy!*" (54, s.49)

"*Yes, do you not find it almost childishly simple?*" (54, s.49)

Bəzi qrammatistlər belə hesab edirlər ki, "the" həmçinin ədat kimi işləyə bilər. M.Swan yazır ki, müqayisə dərəcəsində olan ifadələri *the...the* ilə işlətmək olar. Belə olan halda söylənilənlərin birlikdə fərqlənməsini, yaxud iki fərqli kəmiyyətin sistematik şəkildə əlaqəli olduğunu ifadə etmiş olur [40, s.123]. Bu zaman birləşmələrdə söz sırası belə olur:

The + müqayisə dərəcəsində söylənilmiş ifadə + mübtəda + xəbər

The less I see him, the more I like him.

"Now", said Monks, "*the sooner we yet down to business the better*". (55, s.69)

Yuxarıda verilən quruluşda "more" sözü isimlə işləyə bilər:

The more cookies she makes at the restaurant the more clients come to eat.

Digər bir qüvvətləndirici "all" ədatı "the" ədatından öncə işləyə bilər:

All the smarter ideas of him weren't approved by the company.

1.2 Ədatların polisemantik xüsusiyyətləri və digər nitq hissələri ilə omonimliyi məsələsi

Sözlərə və söz birləşmələrinə verdikləri əsas mənə çalarları baxımından müasir ingilis dili ədatlarını 4 qrupa bölmək olar:

1) Nitqdə sözlərin mənə çalarını dəqiqləşdirən ədatlar. Bu qrupa aşağıdakı ədatlar daxildir: a) məhdudlaşdırıcı - *only* və s.; b) qüvvətləndirici - *even*; c) dəqiqləşdirici - *exactly* və s.; ç) əlavəedici - *else*.

2) Modal ədatlar: a) inkar ədatı *not*; b) inkar-qüvvətləndirici *never, not*.

3) Nitqə emosional-ekspressiv mənə çaları verən ədatlar – *simply* və s.

4) Forma düzəldici ədat – *to* [14, s.87].

“*Not*” və məsdərin “*to*” ədatı istisna olmaqla, bütün ədatlar aid olduğu sözün mənasını qüvvətləndirməyə və ya onu xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq üçün işlənir. Lakin ədatların nitqdə mənası yalnız qüvvətləndirmə ilə bitmir, onların əksəriyyəti digər mənə çalarları da ifadə etməyə qadirdir və belə olan halda qüvvətləndirmə mənası arxa plana da keçə bilər [14, s.87].

Ədatların əksəriyyəti çoxmənalı olub müxtəlif vəzifəlidir, bu səbəblə də müxtəlif mənə qruplarına daxil ola bilər. Çoxmənalı ədatlar sırasına *just, only, but, not* və s. daxildir. Məsələn, *only* ədatının qüvvətləndirici mənası ilə yanaşı (*only too beautiful*), məhdudlaşdırıcı-fərqləndirici mənalara (*only the boy*) da vardır. Eynisini *but* haqqında da demək olar: “*but a child*” – birləşməsində məhdudlaşdırıcı-fərqləndirici, “*but too beautiful*” – birləşməsində isə qüvvətləndirici ədatdır. Qeyd olunduğu kimi, nitqdə sözlərin mənə çalarını dəqiqləşdirən ədatlar 4 yarımqrupa bölünür:

a) Məhdudlaşdırıcı ədatlara *only, just, alone, but, merely, solely* və s. daxildir.

Adı çəkilən ədatlar sinonim kimi işlənir. Onları müxtəlif leksik söz qrupları və ya müxtəlif cümlə üzvləri qarşısında işlənməsi, eyni zamanda nitq üslubundan asılı olaraq fərqləndirmək mümkündür. Həmin ədatlar arasında ümumi və üslubi cəhətdən neytral mövqedə dayanan *only* ədatıdır. Bu ədat istənilən nitqdə və əsas nitq hissələrinin qarşısında sərbəst şəkildə işləne

bilir. Məsələn: *Only* the official ones, and that was after the alarm was given when everyone was on the look-out. (58, s.47)

He *only* knew what the other man had told him. (55, s.59)

Lakin bu qrupa aid olan digər ədatların istifadə olunmasında müəyyən məhdudiyət vardır. Məsələn: *but* və *just* ədatları mübtəda funksiyasında işlənən sözlərin qarşısında işlənir. Əksər hallarda onlar cümlə üzvlərinə, xüsusilə də sayla, yaxud saymənalı kəmiyyət ifadə edə bilən sözlərlə ifadə olunmuş cümlə üzvlərinə aid olur. Misallara nəzər yetirək:

I started up the Illinois shore in the canoe *just* after dark. (63, s.63)

It was stolen *just* a few hours before reaching New York. (54, s.43)

Alone ədatı isə çox hallarda cümlənin mübtədası funksiyasında işlənən sözə aid olur:

Who *alone* could do this?

Merely ədatı adətən xəbərə aid olur və əksər hallarda *not* inkar ədatı ilə işlənir.

She is not *merely* beautiful but also smart.

b) Fərqləndirici-qüvvətləndirici ədat olan *even* sözü *only* ədatı kimi müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərlə birləşə bilir. Əgər *even* ədatı bağlayıcının qarşısında işlənirsə, bu zaman budaq cümlənin mənası dəqiqləşir:

She might be put in *even* if she did not have any experience. (56, s.419)

c) Dəqiqləşdirici ədatlar sırasına bir-birilə sinonimlik təşkil edən *just*, *exactly*, *precisely* və *right* daxildir. Bu ədatların səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onlar əksər hallarda sözönüləri və bağlayıcıların ifadə etdikləri mənalara dəqiqləşdirmək üçün işlədilir. Adı çəkilən ədatlar arasında *just* ədatı daha geniş şəkildə birləşmə sərbəstliyinə malikdir. Onun bu qrupa daxil olan ədatlardan başqa bir fərqli cəhəti də ondan ibarətdir ki, *just* ədatı xəbərin də qarşısında işləyə bilər:

“We were *just* saying”, said James, “that you don’t get any thinner.” (57, s.12)

Adları çəkilən ədatlar həmçinin predikativ funksiyasında ismin mənasını dəqiqləşdirmək üçün də işləyə bilər. Belə hallarda isə ismin qarşısında məhdudlaşdırıcı təyin olur:

Just she and the little chap; it might be so pleasant, if that old love trouble with its gnarled roots in the past and its bitter fruits in the future were not present, to cast a gloom...(58, s.86)

“Ah! There is *exactly* the question we are asking ourselves!” (54, s.46)

Modal ədatlara *not* inkar ədatı və inkar-qüvvətləndirici *never* və *not* ədatları daxildir.

Not inkar ədatı əksər hallarda cümlənin xəbərinə aid olur və bu ədat vasitəsilə cümlənin bütün mənası inkar edilir:

“I bet you do *not* approve of women’s dress, these days?” (58, s.205)

Not ədatı inkar cümlənin yaradılmasının əsas vasitəsidir. İnkara-qüvvətləndirici *never* ədatı *never* zərfi ilə omonimdir, lakin onlar arasında müəyyən fərq vardır. Belə ki, *never* zərfi tam inkarlıq bildirir və zaman məhdudiyyəti göstərmir.

Never ədatı isə məhz hərəkətin inkar edildiyini bildirir və müəyyən zaman məhdudiyyəti ilə bağlıdır. Bundan başqa, *never* zərfi əksər hallarda bitmiş zaman forması ilə işlənir:

The doctor went to the house, but an ugly little man said he had lived in that place alone for twenty-five years and had *never* heard of Sikes. (55, s.59)

Never ədatı isə adətən keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması ilə işlənir:

“They *never* told me – Irene *never* tells me anything!” (57, s.15)

“I *never* saw such a hard child as this!” (55, s.32)

Not ədatı tək halında olan ismin qarşısında işləndikdə həmin sözə inkar-qüvvətləndirici məna çaları verir. Bu halda ismin qarşısında qeyri-müəyyənlik artıqlı işlənir:

Every night we passed towns, some of them away up on black hill-sides, nothing but just a shiny bed of lights; *not* a house could you see. (63, s.70)

Emosional-ekspressiv məna çaları bildirən ədatların çoxu danışmaq dili üçün səciyyəvidir. Buraya *still*, *yet*, *all*, *simply*, *just*, *but*, *only*, *quite*, *indeed*, *well* və həmçinin sifətin və zərfin müqayisə dərəcəsinin qarşısında işlənən *the* ədatları daxildir:

“Oh, no dear, *just* an old bachelor and not used to children.” (54, s.136)

The preaching was going on under the same kinds of sheds, *only* they was bigger and held crowds of people. (63, s.115)

“And *the* poorer children are, *the* more they cling to their gutters, as I was telling you.” (58, s.117)

Bu qrupa daxil olan ədatların digər sözlərlə birləşməsində müəyyən məhdudiyyətlər vardır. Əksər hallarda qüvvətləndirici ədatlar əvvəlcədən söylənilmiş fikrin təkrarı ilə bağlı olur. Digər sözlə, qüvvətləndirici ədatların işlənməsində müəyyən qanunauyğunluq vardır [14, s.88-90]. Belə hallarda bəzilərini nəzərdən keçirək.

Still, yet ədatları sifətin və zərfin müqayisə dərəcəsinin qarşısında işlənir və həmin nitq hissələrinin mənasını gücləndirir:

What is *still* better is that the house has a beautiful garden.

Bundan başqa, müəyyənlik artiklının omonimi olan *the* ədatı da zərfin müqayisə dərəcəsinin qarşısında işlənir:

The audience, *the* more it studied her, *the* more it indicated its delight.

(56, s.488)

Simply çox vaxt xəbərə aid olur və *simply* zərfindən fərqli olaraq xəbərin və ya xəbər qrupunun önündə işlənir:

I *simply* move about from place to place without any satisfaction. (56, s.158)

Kauşanskaya həmçinin qeyd edir ki, bəzi ədatlar polisemantik xüsusiyyətə malikdir, məsələn, *just, only*. [30, s.223]

It was *only* momentary – a sad note as out of an old song – and then it was gone. (*məhdudlaşdırıcı ədat*) (56, s.357)

If *only* he knew how utterly she was beyond all that; how trivial to her seemed that heart-burning of the past. (*qüvvətləndirici ədat*) (56, s.222)

Only, just ədatları ifadə etdikləri məna çalarına görə həm məhdudlaşdırıcı, həm də qüvvətləndirici ədat kimi işləyə bilər. E.Hacıyev qeyd edir ki, *only* məhdudlaşdırıcı ədat kimi istənilən nitq hissəsinin önündə işlənərək onun mənasını məhdudlaşdırır və müxtəlif mövqedə dayana bilər [14, s.91]. L.Tipping yazır ki, *only*

ədatı yalnız aid olduğu sözün mənasını məhdudlaşdırmaqla kifayətlənmir, o həm də cümlənin ümumi mənasını dəyişdirir [42, s.182]. Müqayisə edək:

Only he borrowed the book - He *only* borrowed the book - He borrowed *only* the book.

Gündəlik nitq zamanı bəzən “only” ədatı ifadə olunan cümlədə yanlış mövqə tuta bilər. Buna görə də biz bəzən eşidirik: She *only* went to take the book. / I *only* gave her a hairband.

Əslində isə “only” aid olduğu sözün yanında və ya ona daha yaxın işlənməli olduğundan cümlələr belə olmalıdır: She went *only* to take the book. / I gave her *only* a hairband.

Bundan əlavə, *only* cümlədə yalnız bir sözə yox, söz birləşməsi yaxud söz qrupuna da aid ola bilər. T.Fitikides həmçinin qeyd edir ki, *only* ədatı cümlədə tez-tez yanlış mövqedə işlədilir. Bu ədat cümlədə təyin etdiyi sözdən dərhal öncə işlənməlidir [34, s.81]. “Only” qüvvətləndirici ədat kimi, adətən “if” bağlayıcısı ilə birlikdə işlənilib cümlənin mənasına aid olur. Belə hala isə həm də feilin vasitəli şəkillərində rast gəlinir:

If only I saw him! – *Kaş* onu görəydim! / *If only* she could turn out the lights..- *Kaş* işıqları söndürə biləydi..

Just məhdudlaşdırıcı ədat kimi sayların və say mənası kəsb edən sözlər qarşısında işlənir.

“He bought *just* two oranges.”

Just qüvvətləndirici ədat kimi xəbərə aid olur, adətən əmr cümlələrində işlənir [14, s.91].

“*Just* buy this book! - Bu kitabı sadəcə al!”

Bəzən cümlədə bu ədatın yeri dəyişərkən cümlədə ifadə olunan məna da dəyişir.

“*Just* take the journal! – Take *just* the journal.”

Birinci cümlə “jurnalı sadəcə götür, başqa heç bir şey etmə”, ikinci cümlə isə “sadəcə jurnalı götür, başqa heç bir şeyə toxunma” mənasındadır. Buradan da görüldüyü kimi, *just* birinci cümlədə qüvvətləndirici, sonuncuda isə məhdudlaşdırıcı ədat kimi işlənmişdir.

Digər köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq ədatlar istənilən nitq hissəsi ilə işlənə bilər və əsasən aid olduğu sözdən öncə işlənir [33, s.217].

Ümumiyyətlə, xalis ədatlar ingilis dilində az miqdardadır. Demək olar ki, onlardan yalnız bir neçəsi digər nitq hissələri ilə omonimlik təşkil etmir (*else, merely, solely*), lakin əksəriyyəti sifətlərlə (*even, right, just, only*), zərflərlə (*exactly, precisely, simply, never, still*), əvəzliliklərlə (*all, either*), bağlayıcılarla (*but*), artiklla (*the*) omonim ola bilər. Bəzi misallara nəzər salaq: It is *still* better to use (*ədat*) / Isn't it in the *still*, quiet places that things do happen? (*sifət*) (62, s.235) / The spot is *still* marked with an old cross-the cattle use it for a rubbing stone. (*zərf*) (58, s.239)

Come *but* here and don't touch anything. (*ədat*) / It is style that makes us believe in a thing-nothing *but* style. (*sözünü*) (64, s.32) / I never see pap when he didn't want the chicken himself, *but* that is what he used to say, anyway. (*bağlayıcı*) (63, s.70)

İngilis dili ədatlarının digər nitq hissələri ilə omonimliyi çox yayılmış bir dil hadisəsidir. Faktiki olaraq ancaq *else, solely, merely* ədatları heç bir nitq hissəsi ilə omonimlik təşkil etmir. Qalan digər ədatların hamısı bu və ya digər nitq hissəsi ilə omonim ola bilər, buraya zərflər (*just, still, never, precisely, yet* və s.), həmçinin bağlayıcı (*but*), əvəzliliklər (*all, either*), sifət (*only, right, even*) və s. daxildir.

Müasir ingilis dilində həmin omonimləri mənasına, sintaktik funksiyasına və birləşmə xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqləndirmək olar [14, s.93].

B.İlyiş ədatlarla zərflərin omonimliyindən danışarkən qeyd edir ki, onlar formaca bir-birindən fərqlənmir [27, s.115]: *She played it very simply* və *it was simply great*. Birinci cümlədə *simply* zərfdir, çünki hərəkətin tərzini bildirir, həmçinin *very simply* öz mənasına görə *in a simple way* birləşməsinə bərabərdir. İkinci cümlədə isə *simply* müstəqil cümlə üzvü deyil və *in a simple way* birləşməsinin mənasına bərabər deyil. Onun funksiyası ancaq cümlədə predikativ kimi işlənən *great* sözünün mənasını gücləndirməkdir.

Bu mənada E.Hacıyev də *just* sözünün funksiyasında oxşar fərqi göstərmişdir [14, s.93]. Nümunələrə nəzər yetirək:

a) The airplane has *just* taken off.

b) *Just* have fun.

Birinci cümlədə *just* zaman zərfliyi funksiyasında çıxış edir və mənası isə təxminən *a few minutes ago* birləşməsinin mənasına yaxındır. İkinci cümlədə isə *just* qüvvətləndirici ədat funksiyasında çıxış etmişdir. “But” ədatı bir neçə nitq hissəsi ilə omonimlik təşkil edir. Bu halda cümlədə hansı mənada işlənməsinə, hansı mövqedə dayanmasına fikir vermək lazımdır. Məsələn:

a) He is *but* an old man. (*ədat*)

b) Do you have any *but* about it? (*isim*)

c) “I’ve done pretty well”, he said, “*but* the strange thing is that I owe it all to one piece of luck.” (*bağlayıcı*) (62, s.183)

ç) I cannot *but* wonder, however, at her having any such fears now, because, if he had at all cared about me, we must have met long, long ago. (*sözünü*) (53, s.155)

d) There is no rose *but* has some thorn (= there is no rose which doesn’t have some thorn) (*nisbi əvəzlik*)

Sonuncu cümlədə *but* sözü *which* nisbi əvəzliyinin əvəzinə işlənmişdir.

Right ədatı isim, sifət və zərflə omonim ola bilər:

a) You can tell her *right* now. (*ədat*)

b) We all should know our human *rights*. (*isim*)

c) It’s close to the hedge on the *right* hand. (*sifət*)

ç) He had guessed *right*. (*zərf*)

The ədatı müəyyənlik artıqlı ilə omonim olur. Bu halda o ədat kimi zərfin müqayisə dərəcəsinin qarşısında işlənir. Müqayisə edək:

a) “It’s *the* officers from the Bow Street”, said one of the men. (müəyyənlik artıqlı) (55, s.57)

b) *The* longer she sat still *the* uneasier I was. (*ədat*) (63, s.66)

Başqa misallara nəzər yetirək:

Still:

It was kind of solemn, drifting down the big, *still* river, laying on our

backs looking up at the stars, and we didn't ever feel like talking loud, and it warn't often that we laughed-only a little kind of a low chuckle. (*sifət*) (63, s.70)

We lay and watched him and I do not think he saw us because we lay so *still*. (*zərf*) (59, s.108)

There were *still* more problems to be solved. (*ədat*)

She tried to *still* the crying child. (*feil*)

Exactly:

That is *exactly* what I want. (*ədat*)

I want you to ascertain for me *exactly* how much is newspaper chatter, and how much maybe said to be founded on fact? (*zərf*) (54, s.57)

Only:

He was thinking if he could *only* get there and cross the river into Canada, he could take his time about getting to Montreal. (*ədat*) (56, s.300)

Your *only* quarrel with me really is that I don't care a twopenny damn what you think about me. (*sifət*) (61, s.77)

Just:

There is a taxi waiting *just* round the corner. (*ədat*) (54, s.33)

Oliver thought with a heavy heart about the words he had *just* heard. (*zərf*) (55, s.41)

Too:

The king allowed he would go, *too*, and see if he could not strike something. (*ədat*) (63, s.115)

The two men had something to eat, but Oliver was *too* frightened to eat. (*zərf*) (55, s.43)

Even:

Jim said nobody would know me, *even* in the daytime, hardly. (*ədat*) (63, s.63)

They wanted to buy an *even* bed. (*sifət*)

Never:

Remember, Mr. Ridgeway *never* opened it from the time it was placed in his hands in London. (*ədat*) (55, s.53)

“You mean you had never have a feeling so definite towards me.” (58, s.69)

Either:

I don't have any friends in this city *either*. (*ədat*)

You can park your car on *either* side of the street. (*əvəzlik*)

They are generally written by people who have *either* entirely lost their memories *or* have never done anything worth remembering.. (*bağlayıcı*) (64, s.38)

Alone:

You *alone* can solve the problems. (*ədat*)

We were left *alone* with Sir Guy and Dr. Ames. (*stativ*) (54, s.65)

Ədatlar arasında *not*, *never*, *almost*, və *nearly* ədatları xüsusi yer tutur. Onlar cümlədə ifadə olunan fikri əsaslı şəkildə dəyişir. Belə ki, burada feillə ifadə olunmuş hərəkət baş vermir, yəni yerinə yetirilmir. Bundan əlavə, *never* ədatı həm də *never* zərfi ilə omonimlik təşkil edir. *Never* ədatı Azərbaycan dilinə “*heç, heç də, bir dəfə də*” kimi tərcümə olunur və *never* zərfindən fərqli olaraq keçmiş qeyri-müəyyən zamanlı cümlələrdə işlənir.

a) John has *never* seen you in this dress. – John *heç vaxt* səni bu paltarda görməyib.

b) He *never* looked at me.. – O, *heç mənə* baxmadı da..

Birinci cümlədə *never* zərfdır, cümlə bitmiş zamanda ifadə olunub. İkinci cümlədə isə *never* ədatdır, keçmiş qeyri-müəyyən zamanlı cümlədə işlənib.

B.İlyiş həmçinin qeyd edir ki, zərflərlə ədatların sərhədini müəyyən etmək o qədər də asan deyil. O göstərir ki, *nearly* sözünü həm də zərf kimi qəbul etmək olar, həmin sözü *almost* ədatından fərqləndirən odur ki, *nearly* dərəcə zərfi olan *very* vasitəsilə təyin oluna bildiyi halda, *almost* sözü *very* zərfi ilə işlənə bilməz. Əgər “*it is very nearly midnight*” demək mümkündürsə, “*it is very almost midnight*” demək düzgün deyil [27, s.162]. Bundan başqa, *quite*, *almost* və *s.* kimi sözlərdən dəqiq bilmək olmur ki, bu sözlər müstəqil cümlə üzvləridir yaxud əksinə. Bu cür hallarda onları zərf, yoxsa ədatmı hesab etmək lazımdır.

Misala baxaq:

She *almost* passed the interview - O *az qala* müsahibəni keçmişdi.

Yuxarıdakı cümlədə *almost* sözünü müstəqil cümlə hesab etmək çətindir, ona görə ki, bu sözün dərəcə yaxud təzi-hərəkət zərfi olmasını demək düzgün olmazdı. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, həmin söz nəinki feilin mənasını gücləndirir və ya məhdudlaşdırır, eyni zamanda mənaya yeni bir çalar əlavə edir. Çünki *almost* sözünün cümlədən çıxarılması cümlənin mənasının dəyişməsinə səbəb olur. Məsələn: *She passed the interview - o müsahibəni keçdi*. Lakin əvvəlki misaldan da görüldüyü kimi, “o müsahibəni hələ keçməmişdir”. Bu qəbildən olan hallar təhlildə hər zaman böyük çətinliklər yaradır. Ona görə də zərflə ədat arasında hansısa bir fərqləndirici kateqoriyanın mövcudluğunu nəzərdə tutmaq daha düzgündür.

Bir halı da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən başqa nitq hissələrinə aid olan sözlərin də qüvvətləndirici ədat funksiyasında işlənməsinə təsadüf edilir. Bu hallar daha çox dərəcə zərflərində müşahidə edilir: *pretty, entirely, jolly, altogether* və s.

Müqayisə edək:

a) *Pretty soon we stuck the forward end of the skylight, and clumb on to it.*
(*ədat*) (63, s.71)

b) *Carrie was pretty and graceful.* (*əsas nitq hissəsi*) (56, s.419)

a) *Your mother will certainly be jolly angry.* (*ədat*)

b) *It was jolly seeing it together.* (*əsas nitq hissəsi*) (59, s.121)

Bu müşahidələr bir daha sübut edir ki, dildə emosional məna çaları ifadə edən vasitələr getdikcə artır.

Köməkçi nitq hissəsi olan ədatla bağlı hələ həll olunması vacib məsələlər çoxdur. Ədat istər məna çalarını, istərsə də cümlədə sözlərlə əlaqəsi, işlənmə xüsusiyyətləri cəhətdən maraqlıdır.

II FƏSİL

Müasir Azərbaycan dilində ədatların işlənmə xüsusiyyətləri

2.1 Ədatların mənşəyinə görə qruplaşdırılmasına dair

Köməkçi nitq hissələrinin əsas nitq hissələrindən əsas fərqi müstəqil lüğəvi mənaya malik olmaması və yalnız ümumiləşmiş qrammatik mənə daşmasıdır. Belə ki, əsas nitq hissələri nominativ mənaya malik olduğu halda, köməkçi nitq hissələri nə əşya adı, nə kəmiyyət, nə əlamət, nə də hərəkət bildirir. Köməkçi nitq hissələri yalnız sözlər, ifadələr, cümlələr və bəzən də mətnin hissələri arasında müxtəlif əlaqələr yaradır, sözlərin, ifadə və cümlələrin mənasına müxtəlif çalarlar əlavə edir.

Köməkçi nitq hissələri həm də əsas nitq hissələrindən morfoloji əlamətlərinin olmamasına görə fərqlənir. Q.Ş.Kazımov qeyd edir ki, köməkçi nitq hissələri morfoloji cəhətdən dəyişmir, sözdüzəldicilik prosesində iştirak etmir, sözdəyişdiricilik əlamətlərinə malik deyil. Bu və ya digər əsas nitq hissəsinin tədricən öz lüğəvi mənasını itirməsi və köməkçi sözlərə çevrilməsi yolu ilə yaranır. Odur ki köməkçi nitq hissələri tarixən əsas nitq hissələrindən sonra yaranmışdır (Bu mənada bəzi ədəbiyyatlarda məsələn, ədatların tarixən əsas nitq hissələrindən təcrid olunması qeyd olunur). Elə buna görə də qədim dövrlərə getdikcə köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlərin sayı azalır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində, təkrarlar nəzərə alınmazsa, cəmi 76 köməkçi söz işləndiyi müəyyən edilmişdir [19, s.334].

Təbii haldır ki, köməkçi nitq hissələrinin təsnifində müxtəlifliklər özünü göstərir. Bəzi dilçi alimlər köməkçi nitq hissələrinə qoşma, bağlayıcı və ədatları aid edir, əsas və köməkçi nitq hissələri arasında isə köməkçi adlar, bağlayıcı sözlər və modal sözlər barəsində də ayrıca məlumat verməyi uyğun hesab edirlər.

Y.Seyidov köməkçi nitq hissələri adı altında qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nidanı nəzərdə tutur. Müəllif qeyd edir ki, “köməkçi nitq hissələri” adı altında lüğəvi mənası olmayan sözlər nəzərdə tutulur. O, həmçinin yazır ki, bu nitq hissələrinə daxil olan sözlər nitqin təşkilində bilavasitə iştirak etmir, onlar nitqin təşkilində köməkçi rol oynayırlar [22, s.372-373].

Q.Ş.Kazımov köməkçi nitq hissələrini qrammatik mənasına və vəzifə yaxınlığına görə iki qrupa ayırır [19, s.334-335]:

1. Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi sözlər, cümlələr və mətnin tərkib hissələri arasında əlaqə yaradır, sözləri, cümlələri, mətnin hissələrini bir-biri ilə əlaqələndirir. Bu qrupa qoşmalar və bağlayıcılar daxildir.

2. Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi cümlədə sözlənilən fikrə münasibət bildirir, cümlədə emosional və ekpressiv təsiri gücləndirir, sözlərə, ifadə və cümlələrə müəyyən çalar verir. Bu qrupa isə ədat və modal sözlər daxildir.

Məlumdur ki, dilimizdə ən çox işlənən köməkçi nitq hissələrindən biri ədatlardır. Ədatların nitqimizdəki rolu danılmazdır. Onlar daha çox şifahi nitqdə, bədii və publisist üslublarda işlənir. Ədat ərəb sözü olub “hissəcik” mənasındadır. Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, leksik-lüğəvi mənaya, morfoloji əlamətə malik deyildir. Q.Ş.Kazımov qeyd edir; köməkçi nitq hissəsi olan ədatda ümumiləşmiş qrammatik məna çox güclü olub, cümlədəki fikrə təsir edir. Ədatlar qoşma və bağlayıcılardan fərqli olaraq, sözlər, cümlələr arasında əlaqə yaratmır, sözlərin, ifadə, birləşmə və cümlələrin mənasına təsir göstərir. Mənanı qüvvətləndirir, sual çaları yaradır, təsdiq və ya inkar edir, təkid, tələb, arzu, istək bildirir, emosionallığa xidmət edir, hadisələrin zamanını dəyişir, onları müəyyən şərtlə bağlayır [19, s.368].

M. Hüseyinzadə isə qeyd edir ki, ədat müstəqil nitq hissələrindən törəyib, köməkçi nitq hissəsinə, oradan da şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirməkdə olan bir nitq hissəsidir. Bu cəhətinə görə də ədatları 4 yerə bölmək olar:

1. Həm müstəqil nitq hissəsi, həm də ədat kimi işlənənlər;
2. Həm bağlayıcı, həm ədat kimi işlənənlər;
3. Sabitləşmiş – xalis ədatlar;
4. Şəkilçiləşməyə doğru gedən ədatlar [17, s.327].

Q.Ş.Kazımov ədatları inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq 3 qrupa bölür: sabit, qeyri-sabit və şəkilçiləşən ədatlar [19, s.368].

Azərbaycan dilinin inkişaf prosesinə nəzər salsaq, dilimizdəki müstəqil mənanaya malik bəzi sözlərin bir qisminin tarixən ədat kimi formalaşdığını müşahidə edərik. Onlar artıq ədat kimi sabitləşib, köməkçi nitq hissəsinə çevrilmişdir.

Q.Ş.Kazımov yazır ki, belə sözlər əsas nitq hissələrindən əmələ gəlsələr də, artıq öz mənşəyi ilə əlaqəsini itirmişdir və hansı nitq hissəsindən yarandığını müəyyən etmək xüsusi tədqiqat tələb edir [19, s.367]. Azərbaycan dilində işlənən sabitləşmiş, başqa sözlə xalis ədatlara *ən, lap, daha, düm, axı, məhz, məgər, kaş, bari, bəs (bə), mağul, di, ha (hə), təki, bəli, yox, xeyr, heç* kimi ədatları misal göstərmək olar. [17, s.369].

Bir neçə misala nəzər salaq:

“Lakin Kürd Əhmədi bunların hamısından çox narahat edən *daha* qorxulu bir fikir vardı: bəlkə də, o tutulub, ələ keçmişdir?” (48, s. 31)

“*Lap* uzaq da olmasa, sizə zəhmət olar!..” (50, s.16)

“Biz *məgər* divan-dərə görməmişik?” (45, s.65)

“Nə bilim vallah, *heç* özüm də bu işlərdən baş açmıram.” (51, s.34)

“*Axı* sənə nə olmuş, neçin belə tutqunsan?” (45, s.23)

“*Yox*, ana mən də neçə vaxtdır ki, bu barədə düşünmüşəm.” (50, s.12)

“*Di* anladın məsələni?” (45, s.12)

Qeyd etmək lazımdır ki, sabitləşmiş-xalis ədatlar Azərbaycan dilində ən çox işlənən ədatlardır.

Azərbaycan dilində elə ədatlar var ki, onlar köməkçi nitq hissəsinə tam çevrilə bilməmişdir. Belə ədatlar ayrılıqda leksik mənaya malik və cümlə üzvi kimi işlənən əsas sözlərdən tamamilə təcrid olunmayıb. Ona görə də cümlədə həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi işləyə bilər. M.Hüseynzadə həm müstəqil, həm də ədat kimi işlənən sözlərə aid edir: *belə, elə; axır; artıq; tək, təkcə, bircə; bax, gəl, gəlin, qoy, qoyun, gör, görün, görüm, görək* [17, s.328-329]. Bunların bir neçəsini misallarda nəzərdən keçirərək nə vaxt müstəqil nitq hissəsi, yaxud köməkçi nitq hissəsi olduğunu müəyyən edək. Məsələn, *elə, belə* sözləri tərkib yaxud cümlə daxilində işarə əvəzliyi, ya da tərz-i-hərəkət zərfi kimi işlənərək təyin, zərflük vəzifəsi daşısa və *bu cür, o cür* sözləri ilə əvəz oluna bilsə bu halda müstəqil söz olur. Əksinə, bu sözlər cümlədə heç bir funksiya daşımasa, eləcə də *bu cür, o cür* sözləri ilə əvəz oluna bilməz və başqa ədatla əvəz oluna bilsə ədat kimi işlənir:

“*Elə* bilmə ki, kəndliyin, heç bir şey qanmırıq.” (*müstəqil nitq hissəsi*)

“Məni qocaldan da *elə* onların dəridir.” (*ədat*)

“*Belə* bir gecədə yol getsəydik yaxşı olmazdımı, sərb, niyə burada qaldınız?- deyib soruşdu.” (*müstəqil nitq hissəsi*)

“Sonda bir şey alınmayacağını bilsəm *belə* axıracan vuruşacağam.” (*ədat*)
(48, s.9)

Tək, təkə, bircə sözləri cümlədə vəzifə daşıyarsa, müəyyən suala cavab verərsə, *yalnız, ancaq* sözləri ilə əvəz edilə bilməzsə, müstəqil söz olur. Əks halda, bu sözlər ədat olur. Məsələn:

“*Bircə* gün əvvəl bu bol məhsulun oyatdığı sevinc və arzularından indi heç bir əsər qalmamışdı.” (*müstəqil nitq hissəsi*)

“*Bircə* elm bizi bu münasibətlərdən qurtara bilər.” (*ədat*) (48, s.19)

Qoy sözü, eləcə də bu qəbildən olan *bax, gəl, gəlin, qoyun, gör, görün, görüm, görək* sözləri cümlədə xəbər vəzifəsində işlənilib uyğun feillərin (qoymaq, baxmaq, gəlmək, görmək və s.) əmr şəklini ifadə etdikdə müstəqil söz kimi, digər halda isə modallıq bildirən əmr ədatı kimi işlənir. Məsələn:

“Arvad, çörəyi yığ bağla, ət suyunu da *qoy*, Ayaz aparsın, Fridun şamsızdır...” (*feil*)

“*Qoy* sizin öz fikriniz olsun. *Qoy* bu fikir həqiqət və vicdanın hökmündən doğsun.” (*ədat*)

“Yaxşı, öz adınızla *gəlin*, sadəcə təbəəsiniz, vəssalam.” (*feil*)

“*Gəlin* bir zamanı təhlil edək, görək nə şəraitdəyik!” (*ədat*) (48, s.45)

M.Hüseynzadə həmçinin qeyd edir ki, dilimizdəki ədatların bir qismi həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənir. Buraya isə *ki, hətta, da, də, amma, ancaq, fəqət* sözlərini daxil etmək olar [17, s.330]. Müqayisə etmək üçün onların bir neçəsini misallarla nəzərdən keçirək:

1. “O, belə düşünürdü *ki*, bu gün şahidi olduğu ağır hadisə sədaqətli dostları arasına yeni bir adam gətirmişdir.”

2. “Kimin *ki* torpağı var, güzəranı var. Torpaqsız kəndlinin günü it günündən pisdir!..” (48, s.23)

Birinci cümlədə “ki” köməkçi sözü tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsini baş cümləyə bağladığı üçün tabelilik bağlayıcısı, ikinci cümlədə isə qüvvətləndirici kimi işləndiyi üçün ədatdır.

Başqa misallara baxaq:

1. “Bir İranda deyil, Yaponiyada *da*, Afrikada *da*, Hindistanda *da*, Amerikada *da* belədir.”

2. “Heç arxasına baxmadı *da*.” (48, s.31)

Birinci cümlədə “*da*” sözü cümlədə təkrar olunduğuna, “və” bağlayıcısı ilə əvəz oluna bildiyinə görə bağlayıcı; ikinci cümlədə isə “*da*” başqa bir bağlayıcı ilə əvəz oluna bilmədiyinə, özündən əvvəlki sözün üzərinə vurğu gətirdiyinə görə ədatdır.

Q.Ş.Kazımov qeyri-sabit ədatlarla bağlı qeyd edir ki, “qeyri-sabit” anlayışı konversiya hadisəsidir, yəni əsas nitq hissələrinin ədat xüsusiyyəti qazanması və bir qisminin tarixən ədata çevrilməsi prosesidir. Bu ədatlar inkişaf prosesindədir, əsas və köməkçi nitq hissələrindən təcrid olunma yolu ilə inkişaf edir. Bunların özlərini də iki qrupa ayırmaq olar:

- a) əsas nitq hissələrindən əmələ gələnələr;
- b) köməkçi nitq hissələrindən - bağlayıcı və modal sözlərdən əmələ gələnələr [19, s.369].

Göründüyü kimi, müəllif ikinci qrupa həm ədat, həm də modal söz kimi işlənənləri də aid etmişdir. Modal sözlər köməkçi nitq hissələri içərisində semantik izləri daha çox saxladığı üçün əsas nitq hissələrinə yaxındır. Onların bir qismi mənə izlərini daha da azaldaraq ədatlaşır. Q.Ş.Kazımov *onda*, *eləsə*, *gərək*, *bəlkə*, *odur*, *budur*, *gəlsənə* sözlərini bu qrupa aid edir. Mənşəyi müəyyən oluna bilməyən belə ədatlar güman olunur ki, tarixən modal sözlərdən yaranmışdır. Buna görə də ədatlarda modallıq daha çox hiss olunur [19, s.371]. Məsələn:

“*Onda* mən çıxım gedim”;

“*Gərək* elə özün gələsən?!” və s.

Bir başqa mənbədə isə, ədatlar tarixən əsas nitq hissələrindən tam təcrid olunub olunmaması baxımından iki yerə bölünmüşdür; mənşəyindən tam təcrid

olunmuş ədatlar və mənşəyindən tam təcrid olunmamış ədatlar [17, s.448]. Mənşəyindən tam təcrid olunmamış ədatlar digər qrup ədatlardan müstəqil səs tərkibinə malik olması, fonetik variantlarının yoxluğu və bir çoxunun isə əsas nitq hissəsilə qrammatik omonim təşkil etməsinə görə fərqlənir. Mənşəyindən tam təcrid olunmamış ədatlar zahirən modal sözlərə yaxınlaşır. Lakin bunlar modal sözlərdən fərqli olaraq danışanın gerçəkliyə münasibətini əks etdirə bilmir. Ədatların bu qrupuna köməkçi nitq hissələrindən, xüsusilə bağlayıcılardan da müəyyən miqdar söz daxil olmuşdur: *qoy, qoyun, gör, görək, heç, xeyir, bəli, daha, yox, hətta, ancaq, hələ, belə, amma, yalnız, tək, təkcə, bir bircə, gəl, gəlin, axı, yoxsa, bəri, bəri, kaş, yəni, bəs, artıq, məhz, məgər, təki* və s. [17, s.449]. Mənşəyindən tam təcrid olunmuş ədatlar isə tarixiliyinə görə daha qədim hesab olunur. Belə ki, onlar fonetik tərkibcə, bir növ, şəkilçilərə yaxınlaşır və bir qisminin fonetik variantları da özünü göstərir. Mənşəyindən tam təcrid olunmuş ədatlar bunlardır: *da, də, ən, -mı, -mi, -mu, -mü, ha, hə, di* [14, s.96].

B.Xəlilov kitabında köməkçi nitq hissələri və əsas nitq hissələri arasında bir sıra fərqli əlamətləri göstərmişdir. 5-ci fərqli əlamət kimi əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrindən səs tərkibinə görə də fərqlənməsini vurğulamışdır. Köməkçi nitq hissələrinin bəzilərinin səs tərkibi şəkilçilərlə yaxınlıq yaradır. Dörd variantlı *-mı, -mi, -mu, -mü* (*gəldinmi, götürdünmü*), iki variantlı *ha, hə* (*getmə ha*), bir variantlı *di* (*di salamat qal*) ədatları buna misal ola bilər. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, köməkçi nitq hissələrinin bir qismi şəkilçiləşməyə doğru inkişaf xətti keçmişdir. Ona görə də köməkçi nitq hissələrinin bəzilərinin fonetik variantları da bu inkişafı bağlı olaraq yaranmışdır [19, s.149]. Şəkilçiləşən yaxud şəkilçiləşməyə doğru gedən ədatlar qrupuna Q.Ş.Kazımov aşağıdakı ədatları daxil edir: *-sana, -sənə; -mı, -mi, -mu, -mü; -ca, -cə*. Bunlar cümlədə sözlərə bitişik yazılır [19, s.373]. M. Hüseyinzadə isə qeyd edir ki, belə şəkilçiləşmiş ədatların bir qismi sözdüzəldicilik rolu oynayaraq, müxtəlif nitq hissələrinin sonuna bitişməklə eyni nitq hissəsinin düzəltmə şəklini əmələ gətirir. Buraya *-ca,- cə; -sana, -sənə* şəkilçilərini daxil etmək olar [17, s.331]. Məsələn:

“Oradakı içi ovuq qovağı görmüsənmi?..”(51, s.37)

“Dumduru ay işığında onları bir-birindən aydınca seçmək olurdu.” (48, s.39)

“Gəlsənə kinoya gedək!” və s. Bunlarla yanaşı, dilimizdə çox işlənən *idi, imiş* köməkçi sözlərindən ibarət zaman ədatları və *isə* köməkçi sözündən ibarət şərt ədatı da vardır. Bunlar həm bütöv şəkildə, həm də şakilçiləşən ədat kimi işlənəlməkdədir. Çox zaman *idi* ədatı *-dı, -di, -du, -dü; imiş* ədatı *-muş, -miş, -muş, -müş;* *isə* ədatı *-sa, -sə* şəklində işlənir [19, s.373]. Məsələn:

“Hikmət İsfahaninin kəndlərində uzun illər ərzində yaxşı əlaqə yaratdığı kəndlilərdən biri də Həsənalı *idi.*” (48, s.31)

“Diqqətlə qulaq asanda buradan, yalnız üzərində qələm işlənən kağızların xışiltısı eşidilirdi.” (50, s.78)

“Görünür, qismət belə *miş.*”

“Başı qarışıq olduğundan söylənilənləri eşitməyib*miş.*”

“İndi *isə* arabanın boynunda oğlu yox, nöqərlərdən biri əyləşmişdi.” (51, s.68)

“Bu belədir, ancaq nədənsə tələbələr buraya bir qədər ağır gəlirlər,- deyə müəllimə təəssüf hissilə qeyd etdi.” (50, s.27) və s.

Göründüyü kimi, ədatların mənşəyilə bağlı müxtəlif, bir o qədər də önəmli fikirlər mövcuddur. Ədatların bu məsələ baxımından daha dərinlən araşdırılması lazımdır.

2.2 Müasir Azərbaycan dilində ədatların mənə növləri və onların işlənmə xüsusiyyətləri

Məlumdur ki, ədatların nitqdəki rolu çox geniş və çoxcəhətlidir. M.Hüseynzadə qeyd edir ki, müasir qrammatikalarda işlədilən ədat istilahi və bu istilah altında izah və şərh edilən köməkçi nitq hissəsi əvvəlki qrammatika kitablarında “ədat” və yaxud “ədavat” istilahlardan və həmin istilahlarda verilən qrammatik materiallardan tamamilə fərqlidir. Əvvəlki kitablarda “ədat”, “ədavat” bəhsinə bütün köməkçi nitq hissələri (qoşma, bağlayıcı, nida, ədat) və bütün şakilçilər daxil edilirdi. Müasir qrammatikalarda verilən ədatlara gəldikdə *isə* onlar

köməkçi nitq hissələrindən fərqli olan vaxtı ilə ya onların içərisində itib-batan, ya da heç hesaba alınmayan sözlər və hissəciklərdir [17, s.327].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan qrammatikasının yaranmasında 6 müəllifi olan və daha əvvəl “komisyonsərifi” adlandırılan “Türkcə sərf-nəhv” kitabının böyük rolu olmuşdur. Burada sərf-morfologiya hissəsində “Kəlmə” başlığı altında nitq hissələrindən bəhs edilir. Onlar 7 yerə bölünür: isim, sifət, zəmir (əvəzlik), feil, zərf, nida, ədat [9, s.200]. Beləliklə, ədat ilk dəfə bir bölmə kimi “Türkcə sərf-nəhv” kitabında verilmişdir. Müəlliflər ədatı belə tərif vermişdir: “ayrılıqda mənası olmayan, ancaq digər sözlərlə birləşəndə və ya cümlə tərkibində müəyyən məna kəsb edən sözlərə ədat deyilir” [25, s.145-147]. Və qeyd etmək lazımdır ki, ədat başlığı altında bu gün ədat hesab edilən sözlər yox, qoşma və başlayıcılar nəzərdə tutulurdu [9, s.200]. Semantik-funksional baxımdan A.Ələkbərov ədatların dörd əsas qrupunu göstərmişdir:

- 1) nitqdəki sözlərin mənalara müxtəlif anlam çalarları əlavə edən ədatlar;
- 2) nitqə modallıq və iradilik çalarları gətirən ədatlar;
- 3) nitqə emosional-ekspressiv çalarlar verən ədatlar;
- 4) ayrı-ayrı nitq hissələrinin kateqorial-qrammatik formalarını, yaxud qruplarını yaradan ədatlar [12, s.137].

M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva “İzahlı dilçilik terminləri” kitabında ədat haqqında qeyd edirlər [5, s.104]:

1) həm predikativlik, həm də əlavə məna çaları bildirən ədatlar: *idi* ($-di^4$) – şahidlik bildirir, *imiş* ($-miş^4$) – başqasına əsaslanaraq xəbər verməni bildirir.

2) modallıq ifadə edən ədatlar: *qoy, qoyun, qoysunlar; gör, görsünlər, görün, görüm, görək; gəl, gəlin, bax, -sana, -sənə, -sanız, -səniz* (əmr ədatları); *-ca, -cə* (dəqiqləşdirici ədat); *isə, -sa²* (şərt ədatı).

3) emosionallıq və əlavə məna çalarları bildirən ədatlar: *di, ha, hə, kaş (ki), təki, barı, budur* (əmr ədatları); *hə, bəli, aha, yox, heç, xeyir, yaxşı, niyə* (təsdiq və inkar ədatları); *ki, ha, lap, ən, zil, hətta, belə, artıq, nə, daha, -ca, -cə, heç, hey, daha da* (mənanı gücləndirici / şiddətləndirici ədatlar); *ancaq, yalnız, bir, bircə, tək, təkə*

(məhdudlaşdırıcı ədatlar); *elə, məhz, əsl, düz* (dəqiqləşdirici ədatlar); *bəs, məgər, məgər ki, bəyəm, həm, yəni* (sual ədatları).

Ədatlarla bağlı mübahisə doğuran məsələlər çoxdur, bunların arasında ədatların mənasına görə bölgüsü, modal ədatlar məsələsi, eyni zamanda ədat olmayan bəzi sözlərin ədat kimi göstərilməsini və s. misal göstərmək olar.

Q.Ş.Kazımov ədatların son dərəcə cansızlaşmış, lakin qrammatik cəhətdən çox ümumiləşmiş dil vahidləri olduğunu qeyd edir [19, s.335]. A.Babayev həmçinin yazır ki, ədatların müstəqil mənası yoxdur, onlar yalnız başqa avtosemantik sözlərlə birlikdə və yaxud semantik – ekspressiv sahədə reallaşır [10, s.361].

Ədatlar haqqında ilk müfəssəl məlumat Ə.Abdullayev tərəfindən verilmişdir. O, “Köməkçi nitq hissələri” adlı kitabında müasir Azərbaycan dili ədatlarını 6 mənə qrupuna bölmüşdür [3]:

1. Qüvvətləndirici ədatlar:

Ki, ha, axı, lap, hətta, belə, artıq, daha, ca / cə.

2. Məhdudlaşdırıcı ədatlar:

Ancaq, yalnız, tək, tək-cə, bir, bircə.

3. Dəqiqləşdirici ədatlar:

Elə, məhz, əsl, ca / cə.

4. Sual ədatları:

Bəs, məgər, mi (mi, mu, mü), ki, hə, yəni.

5. Əmr ədatları:

Qoy, qoyun, gəl, gəlin, di, hə, kaş, kaş ki, təki.

6. Təsdiq və inkar ədatları:

Hə, bəli, aha, yox, xeyr, heç.

Əlbəttə ki, bu bölgüdə aydın olmayan, mübahisəli məsələlər var. Lakin bu da normaldır, ona görə ki, bu bölgü Azərbaycan dilində mövcud olan ədatlar haqqında aparılan ilk bölgüdür. Daha sonra başqa dilçi alimlər tərəfindən aparılan müxtəlif tədqiqatlar nəticəsində bölgü daha da təkmilləşdirilərək dəqiqləşdirilmişdir.

Digər bir dilçi İ.Kiselyov şərq slavyan dillərindəki ədatlardan bəhs edərkən vurğulayır ki, ədatlar funksional-semantik baxımdan çoxcəhətli, eləcə də tərkibcə

müxtəlifdir. Bu səbəblə də ədatlar ciddi tədqiq olunmalıdır. O, ədatlarla bağlı həll olunması vacib məsələlərə onların mənə qruplarına bölünməsi, modal ədatlar məsələsi, həmçinin ədat qrupuna daxil olan sözlərin sərhədlərinin müəyyən olunması kimi məsələləri daxil edir [31, s.56].

E. Hacıyev qeyd edir ki, ədatlar dil ünsiyyətinin əsas və tamamilə vacib vasitələrini özündə cəm edir. Bu deyilənləri Azərbaycan dili ədatlarına tamamilə şamil etmək mümkündür [14, s.101].

Qeyd etmək lazımdır ki, ədatların əksəriyyəti dilin tarixi inkişafı nəticəsində əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə keçməsi nəticəsində yaranmışdır. Başqa sözlə, ədatların əksəriyyəti əsas nitq hissələrindən alınmadır. Bu ədatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) sifət və zərfdən düzələn ədatlar: *yaxşı, yalnız*;
- b) sifətdən düzələn ədatlar: *axır, artıq*;
- c) saydan düzələn ədatlar: *bir, bircə, tək, təkçə*;
- ç) əvəzlikdən düzələn ədatlar: *elə, belə, niyə, nə, heç*;
- d) feildən düzələn ədatlar: *idi, imiş, qoy, di*.

Azərbaycan dilində həmçinin başqa dildən keçmiş sözlər əsasında yaranmış ədatlar da vardır:

- a) fars mənşəli ədatlar: *kaş, kaş ki, bəs, barı*;
- b) ərəb mənşəli ədatlar: *bəli, yəni, əsla, məhz*;
- c) türk mənşəli ədatlar: *ən, lap, daha* [14, s.101].

Ədatın sintaktik funksiya daşıyıb – daşımaması ilə bağlı mübahisəli fikirlər vardır. Təbii ki, sintaktik vəzifə dedikdə heç də ədatın cümlə üzvü kimi işlənməsi nəzərdə tutulmur. Ona görə ki, ədat müstəqil cümlə üzvü kimi işlənmə bilməz. E.Hacıyev Azərbaycan dilində ədatların sintaktik tələbdən asılı olaraq bir sıra sintaktik vəzifələr daşdığını qeyd edir [14, s.101]:

1. Birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinə aid olur: *ən gözəl qız, daha çox kitab və s.*
2. Feil tərkibli (məsdər, feili sifət) söz birləşmələrinin birinci tərəfi ilə işlənir: *daha çox oynayan, lap gec durmaq.*

3. Söz – cümlənin əvəzində işlənə bilər:

Bəlkə sabah mənimlə konsertə gedək? – *Yaxşı.*

Bugün kitabxanaya getmişdin? – *Bəli.*

4. Sual cümləsi düzəldir: Balaca, anana kömək edirsənmi?

5. Mürəkkəb cümlə düzəldilməsində iştirak edir: Bu qədər işin arasında *bircə* sən çatmırdın ki, sən də kənardan çıxdın.

Dilimizdə işlənən ədatlar mənalarına görə müxtəlif olurlar. Ə.Z.Abdullayev ədatları nitq hissələrinə mənsubiyyətinə görə fərqləndirir: feildən əmələ gələnlər (*qoy, qoyun, gəl, gəlin, bax, gör*), əvəzləndirici əmələ gələnlər (*elə, belə*), saydan əmələ gələnlər (*bir, bircə*) və s. misal göstərmək olar. Müəllif həmçinin Azərbaycan dilində ədatın mənaca növlərini də qeyd edir: qüvvətləndirici, məhdudlaşdırıcı, dəqiqləşdirici, sual, əmr, təsdiq və inkar ədatları [3, s.37-44].

A.Babayev isə ədatları mənə çalarlarına görə bu şəkildə bölgür:

1). Qüvvətləndirici ədatlar; 2). Dəqiqləşdirici ədatlar; 3). Məhdudlaşdırıcı ədatlar; 4). Sual ədatları; 5). Əmr ədatları; 6). Təsdiq və inkar ədatları; 7). Arzu və qeyd-şərt ədatları [10, s.361].

H.Mirzəzadə XIII əsrdən XIX əsrin əvvəllərinə kimi ədəbi-bədii əsərlərin dilində müşahidə edilən ədatları nəzərdən keçirib onları mənaca növlərinə görə aşağıdakı qruplara ayırmışdır:

1) qüvvətləndirici ədatlar ; 2) məhdudlaşdırıcı ədatlar; 3) dəqiqləşdirici ədatlar; 4) sual ədatları; 5) əmr ədatları; 6) təsdiq və inkar ədatları [20, s.324-344].

H.Quliyev isə nitqə gətirdikləri müxtəlif mənə çalarlarına görə ədatları aşağıdakı qruplara bölmüşdür [21, s.449-459]:

1. İşarə ədatları;
2. Dəqiqləşdirici ədatlar;
3. Məhdudlaşdırıcı ədatlar;
4. Qüvvətləndirici ədatlar;
5. Emosionallıq və ekspressivlik bildirən ədatlar;
6. Sual ədatları;
7. Əmr ədatları;

8. Təsdiq ədatları;

9. İnkər ədatları.

Bu bölgü üzrə ayrı-ayrı mənə qruplarını qısaca nəzərdən keçirək.

İşarə ədatları. Adı çəkilən ədatların əsas vəzifəsi əşya və hadisəyə işarə etmək, cümlədə aid olduğu sözün üzərinə qüvvətli vurğu gətirməkdir. Mənaya işarə çalarları gətirən ədatlar bunlardır: *budur, odur, belədir, elədir.*

Dəqiqləşdirici ədatlar. Bu ədatların əsas vəzifəsi cümlədə bir sözün və ya ifadənin mənasını dəqiqləşdirmək, müəyyənləşdirməkdir. Bu qrupa *elə, məhz* və s. kimi ədatlar aiddir.

Məhdudlaşdırıcı ədatlar. Bu qrupa aid olan ədatların vəzifəsi cümlədə bir sözə və ya söz birləşməsinə məhdudlaşdırma mənə çaları verməkdən ibarətdir. Məhdudlaşdırıcı ədatlara daxildir: *yalnız, ancaq, bircə, təkçə, elə.*

Qüvvətləndirici ədatlar. Bu qrupa daxil olan ədatların əsas vəzifəsi sözün və cümlənin mənasını qüvvətləndirməkdən, cümləyə yəqinlik gətirməkdən ibarətdir. Bu ədatlar həmçinin söz və ya ifadənin tutarlılığını artırır. *Ki, axı, daha artıq, da / də, belə, elə, hətta, ha* ədatları qüvvətləndirici ədatlardır.

Emosionallıq və ekspressivlik bildirən ədatlar. Bu ədatlar nitqə emosional çalarlıq və ekspressivlik gətirir. Bu qrupa daxil olan ədatlar bunlardır: *kaş, kaş ki, təki, bari, bircə, bir, ki, nə, ha, da / də, a* və s.

Sual ədatları. Bu qrupa daxil olan ədatların vəzifəsi intonasiya ilə birlikdə sualı formalaşdırmaq və cümləyə əlavə emosionallıq və ekspressivlik gətirməkdən ibarətdir. *Sual ədatlarına aiddir: bəs, necə, məgər, yəni, ha, -mı, -mi, -mu, -mü.*

Əmr ədatları. Adı çəkilən ədatlar cümlədə arzu, məsləhət, xəbərdarlıq, təkid, sövqetmə, diqqəti cəlb etmə və s. kimi mənaların yaranmasında əsas rol oynayır. Əmr ədatlarına daxildir: *bax, gəl, gəlsən, gəlin, gələsiniz, gəlsəniz, qoy, qoyun, gör, görün, görün, görək, görsün, ha, da, də, di.*

Təsdiq ədatları. Bu ədatların əsas vəzifəsi isə cümlədə ifadə edilən fikrin təsdiq olunması haqqında razılıq mənası yaratmaqdan ibarətdir. Təsdiq ədatlarına daxildir: *bəli, hə, aha, bəli də, bəli a.*

İnkar ədatları. Bu ədatlar söylənilən fikrə inkarlıq çaları əlavə edir. İnkar ədatları bəzən təkrar işləndikdə yaratdıqları mənə çalarlıqları daha da qüvvətləndirilir. Bu ədatlara aiddir: *yox, xeyr, heç, heç də.*

Ədatlar modal sözlərə yaxın olduğundan oxşar cəhətləri olduğu kimi, fərqli xüsusiyyətləri də var. H.Quliyev ədatları modal sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətləri belə qruplaşdırır [21, s.459-460]:

1. Ədatlar cümləyə müxtəlif cəhətdən mənə incəlikləri verir, ifadənin səlisləşməsinə, fikrin məntiqi qurulmasına, eyni zamanda bir sıra emosional mənə çalarlıqlarının yaradılmasına xidmət edir. Modal sözlər isə modallıq ifadə edir. Beləliklə, ədatlar yaratdığı mənaya görə modal sözlərdən fərqlənir.

2. Ədatlar modal sözlərlə müqayisədə daha az müstəqildir. Belə ki, bəzi ədatların fonetik variantları da vardır. Bu xüsusiyyət isə modal sözlərdə yoxdur.

3. Mənşəyindən tam təcrid olunmuş ədatların müasir Azərbaycan dilində omonimləri yoxdur. Modal sözlərin əksəriyyətinin isə qrammatik omonimləri vardır.

4. Modal sözlər əsas nitq hissələri ilə omonim səciyyədə olur. Ədatlar isə ancaq köməkçi nitq hissələri ilə ikili səciyyə daşıya bilər. Ədatların içərisində sintaktik vəzifəsini dəyişmiş bağlayıcılara və bir neçə feil formalarına rast gəlinir. Bağlayıcılar modal söz kimi çıxış edə bilmir. Çünki modallığı əks etdirmək üçün mütləq nominativ mənə mühafizə olunmalıdır. Bu və ya digər mənə çalarlıqları yaratmaq üçün isə mənənin mühafizə olunması vacib deyil.

5. Ədatlar modal sözlərdən həm də sintaktik vəzifə cəhətdən fərqlənir. Modal sözlər cümlədə ara söz və söz-cümlə də ola bilər. Ədatlarda isə belə bir xüsusiyyət yoxdur. Bəzi ədatlar əsas nitq hissələri ilə fonetik tərkibcə eyni olsalar da, nominativ vəzifə yerinə yetirə bilmir.

6. Ədatlar modal sözlərdən morfoloji baxımdan da fərqlənir. Ədatların bir qismi bu və ya digər sözlərlə birləşərək, bir növ şəkilçilərə yaxınlaşır.

7. Ədatların tərkibinə daxil olan sözlərdən bəzən şəxsə görə dəyişmiş formalara rast gəlmək olur: *qoy/qoyun, bax/baxın/baxaq, gəl/gəlin, gör/görün/görək* və s. Bu cür xüsusiyyət isə modal sözlərdə yoxdur.

8. Ədatlar, əsasən bir sözə, söz birləşməsinə və bəzən də bütün cümləyə aid olur. Modal sözlər isə fərqli olaraq həmişə bütün fikrə modallıq gətirir.

Qeyd olunan fərqli cəhətlərə baxmayaraq, bir sıra ədatlarda hələ də ilkin mənadan izlər qaldığına görə ədatlarla modal sözlər arasında qəti sərhad qoymaq qeyri-mümkündür. Bu səbəblə də onlar cümlənin ümumi mənasına da təsir edə bilər. Q.Ş.Kazımov isə ədatları məna növlərinə görə aşağıdakı qruplara ayırır:

1. Qüvvətləndirici ədatlar: *ən, lap, daha, daha da, bir daha, düm, ha, yənə*. Bu ədatlar həm də dərəcə əlaməti kimi nəzərdən keçirilir, lakin ümumilikdə ədatların növlərindəndir. Bu ədatlar tək-cə sifətlərə yox, başqa nitq hissələrinə də aid olur.

2. Təsdiq ədatları: *bəli, hə, bəli də*. Təsdiq ədatları əksər hallarda dialoqlarda qarşılıqlı söhbət zamanı əvvəlki söylənilmiş fikri müxtəlif çalarda təsdiq edir. Bu ədatlara monoloji nitqdə də rast gəlinir.

3. İnkər ədatları: *yox, xeyr, heç, heç də, əsla*. Bu ədatlardan *yox, xeyr* dialoqun qarşılıqlı replikasındakı fikri inkar etməyə xidmət edir. *Heç* ədatı isə cümlədə müxtəlif məqamlarda, cümlənin müxtəlif yerlərində işlənir, bununla yanaşı, az da olsa, bir qədər, əsla çalarlarında fikrə təsir edə bilər.

4. Sual ədatları: *axı, bəs, məgər, yoxsa, olmaya, görəsən, yəni, -mi, -mi, -mu, -mi, -mi, -mi, -mi* və s. Müəllif qeyd edir ki, bunlardan *-mi, -mi, -mu, -mi* ədatı müstəqil sual yaradır, digər ədatlar sual mənasını gücləndirir. Bunlarla yanaşı, bu ədatlar etiraz, narazılıq, xatırlatma, nəsihət, təəccüb, məzəmmət, xahiş, yalvarış çalarlarına da malikdir. Məsələn: *Yoxsa siz ədalət qanunu unutmuşsunuz nədir?* (45, s.33)

5. Təkid bildiren ədatlar: *qoy, qoysana, bax, gəl, gəlin, gör, görək, görüm, di* və s. Bu ədatlar isə sözə, ifadəyə, cümləyə diqqəti artırmaq üçün işlədilir, təkid, tələb, istək, arzu, çağırış kimi məna çalarlarına malikdir. Belə ki, bu ədatların bir qismi cümlədə işlənməyə də bilər. Bu halda onların ifadə etdiyi təkid, arzu, istək çalarını şifahi nitqdə intonasiya əvəz edir. Müqayisə edək: *Gör qulaq asmalı musiqidir? / Qulaq asmalı musiqidir?*

6. Fərqləndirici, istisnaedici ədatlar: *amma, ancaq, yalnız, fəqət, tək-cə, bircə* və s. Bu ədatlar fərqləndirmə, ayırma, istisnaetmə, məhdudlaşdırma mənası yaradan ədatlardır. Adı çəkilən ədatların mənasında fərqləndirici, məhdudlaşdırıcı çalarlar

aydınca görünür. Lakin bu sözlər inkar cümlələrində işləndikdə məhdudlaşdırma mənasının əksinə olaraq, genişləndirmə, ümumiləşdirmə mənası yaranır: Bu məsələni bilən *təkcə* onlar deyil (= yəni başqalarının da xəbəri var).

7. Emosionallıq bildirən ədatlar: *kaş, barı, ki, təki, belə, məhz, gərək, ha, axı, odur* və s. Ümumilikdə bu ədatların hamısında az-çox emosionallıq olur. Lakin qeyd olunan ədatlarda emosionallıq nisbətən güclü olur və bunlar aid olduğu sözə, ifadəyə emosional çalarlıq verir.

8. Zaman ədatları: bu qrupa isə *idi, imiş*, köməkçi sözləri və onların şəkildən keçmiş formaları (*-dı, -di, -du, -dü; -miş, -miş, -muş, -müş*) daxildir. Bunlar həm müstəqil, həm də şəkildən keçmiş ədat kimi işlənərək, həqiqi – hekayə eləmə və güman – rəvayət modallığı, predikativlik yaratmaqla bütün hadisəni keçmiş zaman sferasına ötürür: Əkbər ticarəti əldən buraxmışdı və işi ancaq eys-ışrət və qumar *idi* (47). Ərmağan xanımın toz burulğanına baxa-baxa dumanlanan beyni ayazıyır*dı*.. (49, s.43). Deməli, Pəhləvan Məhəmmədin komasına gecə gələn xan özü *imiş!*.. (49, s.20).

Q.Ş.Kazımov *idi, imiş*, isə ilə bağlı qeyd edir ki, bu köməkçi sözləri dilçiliyimizdə müxtəlif adlarla – “köməkçi feil”, “köməkçi söz”, “bağlama” və s. adlandırılmışdır. Bunlarda feillik xüsusiyyətləri qalmamışdır. Eyni zamanda “bağlama” sözünün nə mənada işləndiyi də bilinmir. *İdi, imiş* leksik mənadan məhrumdur, morfoloji əlamət daşımır. Sözlərə artırılaraq predikativlik və modallıq yaradır, bir sistem şəklində hadisələrin zamanını keçmişə köçürür. *İdi* köməkçi sözündə həqiqi, *imiş*-də ehtimali modallıq vardır. Zaman bildirmə baxımından güclü olduğu və hətta ismi xəbərlərdə keçmiş zamanı bildirmək üçün əsas vasitə olduğu üçün müəllif *idi, imiş* hissəciklərini zaman ədatları adlandırmağı daha münasib bilir. Eyni vəziyyətdə olan *isə* köməkçi sözü şərt çalarına malikdir, ona görə də bu sözü , dilçilik ədəbiyyatında olduğu kimi, şərt ədatı adlandırmaq olar.

9. Şərt ədatı: Buraya *isə* köməkçi sözü və onun şəkildən keçmiş forması (*-sa, -sə*) daxildir. Bu ədat özündən əvvəlki sözə şərt çaları əlavə etməklə bərabər, həm də kinayə, etiraz, münasiblik, qarşılaşdırma kimi mənə çalarları yaradır. Adlarla və

feilin zaman, şəkil əlamətlərindən sonra işlənir: Mənə elə gəldi ki, bu gənc leytenantı haradansa tanıyıram. (46, s.15) [19, s.374-379].

Q.Ş.Kazımov həmçinin yazır ki, ədatların mənə bölgüsü şərti xarakter daşıyır. Biz bu fikirlə razıyıq, ona görə ki, bir ədat müxtəlif mənə növlərinə xidmət edə bilər [19, s.379]. Bu isə Azərbaycan dilindəki ədatların da polisemantik xüsusiyyətlərə malik olduğunu bir daha sübut edir. Məsələn, *ki* ədatı həm qüvvətləndirici, həm də sual ədatı kimi işləyə bilər. Müqayisə edək:

1) Sən *ki* bunu yaxşı bilirdin!

2) Burada gizləyəsi nə var *ki*?

Birinci cümlədəki “*ki*” sözü cümlədə ifadə olunan fikri qətiləşdirir, qüvvətləndirir.

İkinci cümlədə işlənmiş “*ki*” isə cümlənin sual mənasını daha da gücləndirir.

Muxtar Hüseynzadə isə ədatların mənəyə aşağıdakı bölgüsünü təqdim etmişdir:

1. Qüvvətləndirici ədatlar; 2. Dəqiqləşdirici ədatlar; 3. Məhdudlaşdırıcı ədatlar; 4. Sual ədatları; 5. Əmr ədatları; 6. Təsdiq və inkar ədatları; 7. Arzu və qeyd-şərt ədatları. [17, s.332]

Qüvvətləndirici ədatlar. Bu ədatlar cümlə daxilindəki sözlərin, söz birləşmələrinin, və ya ümumilikdə cümlənin mənasını qüvvətləndirə bilər. Bu da o deməkdir ki, bu qrupa daxil olan ədatlar bir sözə, söz birləşməsinə, yaxud bütün cümləyə aid olduqda həmin sözün, söz birləşməsinin və ya cümlənin təsir qüvvəsini aid olmadığı başqa söz və cümləyə nisbətən artırır, onun daha tez nəzərə çarpmasına kömək edir. Beləliklə də cümlədə ifadə olunan fikrin emosional təsirinin digər cümlələrdən fərqli bir tərzdə dinləyiciyə çatdırılmasına kömək edir. Qüvvətləndirici ədatlar bunlardır: *axı (axır), ki, lap, ha, hətta, belə, elə, artıq, daha, bir, bircə, da, də, ca, cə.*

Qüvvətləndirici *axı* ədatı həm işləndiyi cümlənin ümumi mənasını qüvvətləndirir, hökmü müəyyən dərəcədə qətiləşdirir, həm də cümləyə nida intonasiyası verir. Bundan əlavə, əvvəlki və ya sonrakı hadisələrlə əlaqə yaradır. Bu ədat işlənmə yerinə görə sərbəstdir, lakin cümlənin daha çox əvvəlində və axırında işlənir.

Mənşə etibarilə *axı* ədatı *axır* sözündən əmələ gəlmişdir. Sonluq, nəticə bildirən *axır* sözü də ədat kimi işlənməklə *axı* şəklinə düşməyə başlamışdır. Bu ədat hazırda da həm *axı*, həm də *axır* formasında işlənməkdədir. Misallara baxaq:

“*Axı* sənə nə olub? – deyə soruşdu.” (51, s.22) *Axır* neçə dəfə sizə demişəm ki, mən olan yerdə siz heç nəyi özünüzdə dərd etməyin! (50, s.64)

Başqa misallara nəzər salaq:

“Əyinlərini də *ki*, Allaha şükür, görürsən, çıl-çılpaqdır.” (48, s.30)

“Təqsir özündə olub, bir teleqramdan-zaddan vursaydı, nəinki stansiyaya, *lap* Bakıya maşın göndərərdim.” (46, s.14)

“Dünyada qəribə axmaq adamlar var *ha!*” (45, s.8)

Hətta Xudayar xan kimi şəxs də onun bağçasına bənd olmuşdu. (47, s.103)

Artıq indi kənd ona mütəmadiyən zəhərli mikroblar yaradan üfunətli bir gölməçə qədər iyrenc və dəhşətli görünürdü. (48, s.27)

Sanki qızın həmin gecə açılan dili *daha* bağlanmışdı. (49, s.23)

“*Bircə* səsini kəs, vallahi durub çənəni çıxardaram! Sənə nə var!” (45, s.10)

“Boş danışıqı eşitmək *də* lazım deyil, Murtuzov!” (50, s.93)

Dəqiqləşdirici ədatlar. Azərbaycan dilində işlənən ədatların bir qismi aid olduqları sözün mənasının dəqiq müəyyənləşməsində böyük rol oynayır. Lakin bu cür ədatlar dilimizdə miqdarca azdır. Dəqiqləşdirici ədatlara *elə*, *məhz*, *əsl* sözləri və *-ca*, *-cə* hissəcikləri daxildir. Bu ədatlar dəqiqləşdirdikləri sözün üzərinə vurğu gətirir və həmin sözün başqalarından fərqlənməsini təmin edir. Eyni zamanda təkə dəqiqləşdirdiyi sözün deyil, ifadənin, yaxud cümlənin ümumi mənasının dəqiqləşməsinə kömək edir.

“Bu qarnıyoğunlarla *elə* bu dillə danışılmalıdır ki, çox qudurmasınlar.” (47, s.307)

“Mən *məhz* sizin xatiriniz üçün belə yerə gəlmişəm!” (50, s.22)

Əsl mən deyən ətirdir.

İndicə baş verən əhvalatın təsirindən yaxasını qurtara bilməyən Şamxal yarğanın kənarında oturdu. (51, s.15)

Məhdudlaşdırıcı ədatlar. Daha öncə haqqında məlumat verdiyimiz, qüvvətləndirici və dəqiqləşdirici ədatlardan fərqli olaraq dilimizdə elə ədatlar da vardır ki, onlar özlərindən sonra işlənən sözün və ya birləşmənin, bəzi hallarda isə bütöv cümlənin mənasını məhdudlaşdırmağa xidmət edir. Məhdudlaşdırıcı ədatlara daxildir: *yalnız, ancaq, bircə, təkcə, elə.*

“Tarladakı sünbülləri dənələr köçəri quşlar,

Gecələr çox səssiz olur, *yalnız* ular bayquşlar.” (52, s.91)

“Sən *ancaq* bu haqda düşünürsən, başqa işlər necə olsun?!”

“*Bircə* elm bizi bu münasibətlərdən qurtara bilər.” (48, s.102)

Ümidini *təkcə* Saranın yadigar qoyub getdiyi saza bağladı. (49, s.264)

“Sağ ol, sədəqəyə ehtiyacımız yoxdur, *elə* öz haqqımızı özümüzdə versəniz, bəsimizdir.” (48, s.40)

Sual ədatları. Dilimizdə daha çox rast gəldiyimiz və ən çox işlənən ədatlar sırasına həm də *sual ədatları* daxildir. *Sual ədatları* əsasən *sual cümlələrində* işlənir və əsas vəzifəsi cümlənin ümumi məzmununa aid olan *sualın* daha da qüvvətlənməsinə xidmət etməkdir. Bu ədatların işləndiyi *sual cümlələrindən* çox vaxt cavab tələb olunmur, amma bəzən cavaba ehtiyac hiss edilir. *Sual ədatları* bunlardır: *ki, bəs, məgər, yəni, bəyəm, ha, mı, mi, mu, mü.*

“Bu gün getməsən olmaz *ki*?”

“*Bəs* bu arada quş kimi qanad çalan məktublar?” (50, s.11)

“*Məgər*, sənətin zünün adamın gələcək taleyində əhəmiyyəti azdırmı?” (50, s.9)

“*Yəni* buyurursan ki, ata, bu barədə əlimizi ağdan qaraya vurmayaq?” (49, s.35)

“*Bəyəm* sən özün, Qaratel, oğul payına möhtac deyilsən?” (49, s.154)

“Yaxşı, bəsd. Yad yerə *ha* gəlməyibsən?” (51, s.77)

“Əlbət! Əlbət! İki nəfər məhəbbət zənciri ilə bağlanmış cavanı zor ilə ayırırsınız. Bu ədalətsizlik deyilmi? Nahaqlıq deyilmi?” (45, s.9)

Əmr ədatları. Bu qrupa daxil olan ədatlar işləndikləri cümlədə və nitqdə arzu, məsləhət, xəbərdarlıq, təkid, sövqetmə, diqqəti cəlb etmə və s. kimi mənaların yaranmasında böyük rol oynayır. Əmr ədatlarının bir qismi həm müstəqil söz kimi (feilin əmr şəkli kimi), həm də modallıq ifadə edən əmr ədat kimi, bir qismi isə

şəkilçi kimi işlənir. Əmr ədatlarına daxildir: *bax, gəl, gəlsən, gəlsənə, gələsən, gəlin, gələsiniz, qoy qoyun, gör, görün, görək, görsün, ha, da, də, di, sana, sənə.*

“Təbiət ağlayır, təbiət gülür, *bax* görürsünüzmü, qaranlıqlaşır, bir azdan aydınlaşır.” (49, s.19)

“*Gəl* səni beş dəqiqəliyə ora göndərim.” (45, s.13)

“*Gəlsənə* eşiyə çıxmaq, elə çardağın üstündə yer salıb uzanmaq” (51, s.28)

“*Qoy* onda bilsinlər ki, xalq başsız deyil, onun da fikrini çəkənlər var...” (48, s.98)

“*Qərənfil*, niyə durmusan, tez ol, *gör* nə qayırırsan?” (46, s.14)

“*Etibarı* da, qulaq verin, *görün* nə qocalıqla qazanmışdı.” (47, s.79)

“*Xırılda görüm* nə qədər xırıldayacaqsan.” (48, s.97)

“*Amma* yaxşı hazırlaş *ha...*Yoxsa, bir il geri düşərik!” (46, s.20)

“*Di* yaxşı, axşam-axşam gözünün yaşını az axıt. Dur, bəri gəl *görüm.*” (51, s.22)

Təsdiq və inkar ədatları. Müasir Azərbaycan dilində işlənən ədatların bir qismi də cümlədə ifadə olunmuş fikri təsdiq və ya inkar edir. Bu mənada onları təsdiq və inkar ədatı adı ilə iki yerə bölmək olar. Bu ədatlar həm də monoloji nitqdə işləne bilər, bu zaman onlar söz-cümlə kimi işlənir. Təsdiq ədatlarına daxildir: *bəli, ha, aha, bəli də, bəli a.*

“*Hə, bəli,* o vaxtın hər dəqiqəsi nəinki bir ay, bir ildən də qiymətli idi.” (50, s.23)

“*Bəli də,* bu da gəldi, işimiz lap düzəldi!”

“Bu ev də sənindir? – *Bəli.*” (45, s.33)

Yox, xeyr, heç, heç də sözləri inkar ədatı kimi işlənərək cümlədə inkarlıq mənasının yaranmasında iştirak edir. Bunlardan *yox, xeyr* ədatları qarşılıqlı söhbət zamanı ifadə olunan fikri inkar edir. *Heç* ədatı cümlədə müxtəlif mövqələrdə işləne bilər. Misallara nəzər salmaq:

“*Xeyr,* məni saymayın, çünki mən belə işə qarışmıram.” (45, s.9)

“*Şeyx Şəbanı* siz tanıyırsınızmı? – *Xeyr!*” (47, s.179)

“Qocanın nağılı tamam oldu, amma onun əvvəl sualı *heç* mənim başımdan çıxmadı.” (47, s.25)

Arzu və qeyd şərt ədatları. Dilimizdə həmçinin elə ədatlar vardır ki, onlar ancaq feili cümlələrdə işlədilir və cümləyə müxtəlif emosional çalarlıq, o cümlədən arzu mənaları gətirir. Arzu ədatlarının işləndiyi cümlənin feili ya əmr, yaxud da arzu şəklində ifadə olunur. Bu minvalla da arzu mənasının müxtəlifliyi ortaya çıxır. Əgər arzu ədatı işlənən cümlənin xəbəri feilin əmr şəklindədirsə, bu zaman cümlə ümidli, həsrətli arzu; feilin arzu şəklindədirsə, təəssüflü arzu mənalarını ifadə edir. Arzu ifadə edən ədatlar bunlardır: *kaş, kaş ki, təki*.

“*Kaş* biz də bu daş hasarlı tağbəndli sarayda yox, Savalanda olaydıq, xan!” (48, s.90)

-*Kaş ki*, elə olaydı, – deyib, köksünü ötürdü və danışdıqca hər sözüənə sanki qanının bir zərrəsini qatan, sədaqətlə, inanla çırpınan sərtibi nə isə ürəyi yandı, qəlbən yazığı gəldi. (48, s.102)

“Nə olar, qoy seyidlər hamısını aparsınlar, *təki* bizim bir oğlumuz olsun: qızlara qardaş, bu ata-baba yurduma da yurdcul!” (49, s.154)

Bari/barı, bircə, nə ola/nola sözlərini isə Muxtar Hüseynzadə qeyd-şerti arzu bildirən ədatlar adlandırır. Bu ədatlar isə həm xəbəri feilin əmr, arzu şəkli ilə ifadə olunan cümlələrdə, həm də *mi, mi, mu, mü* sual ədatı ilə bitən feili və ismi cümlələrdə işlənərək qeyd-şerti arzu, güzəştli arzu, kifayətli arzu mənalarını yaradır:

Ah, *bircə* bu divar uçulaydı, əlahəzrətin ətrafına namuslu vətənpərəst adamlar yığışaydı, görün onda o, İrani necə tərəqqi və yüksəlişə aparardı!.. (17, s.102)

“*Barı* əziz atamız biraz əzəlni Quran qəsəmindən sonra da olsa, bizi həlakuların yanında sanmasın!” (49, s.99)

“*Nə ola*, onlar da bizi anlaya!”

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bəzi mətnlər daxilində əsas nitq hissələrinə aid bəzi söz və ya birləşmələr ədatlaşa bilər:

“*Sən canı* niyə qaşqabaq tökmüsən?!”

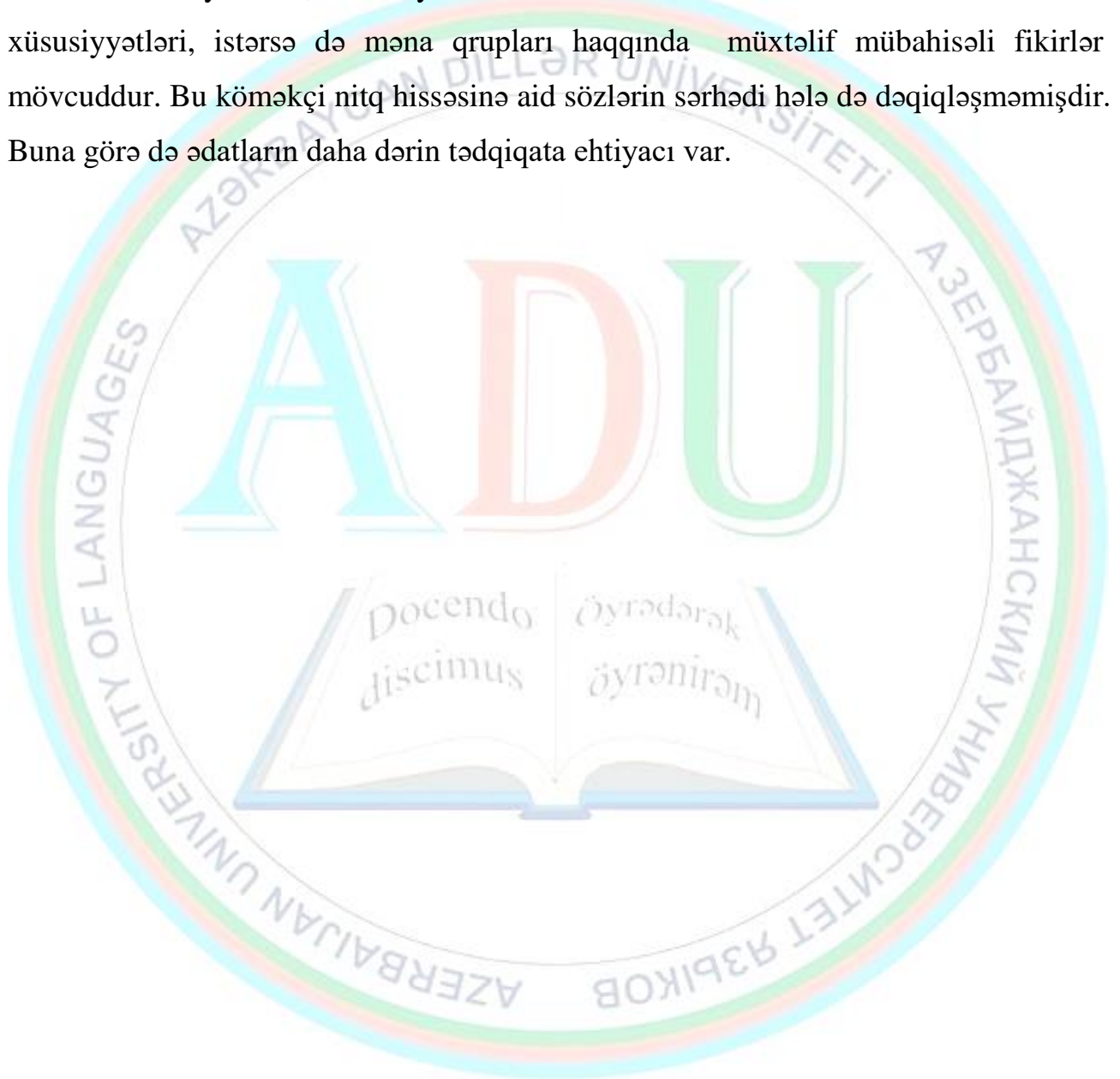
“Belə də, *mən ölüm* axmaq iş olar!” (45, s.9)

Bəzən qarşı tərəfi inandırmaq üçün and içmə mənasında işlənən bəzi sözlər də cümlədə ifadə olunan fikri daha da qabardır, qüvvətləndirir. Belə ifadələr isə cümlənin ümumi mənasına işarə edib istənilən mövqedə dayana bilir:

“*Vallah, mən heç belə dərstdən baş çıxarmıram, Murtuz..!*” (50, s.120)

“*Bu dünyada adama vəfa lazımdır, məslək haqqı!..*” (50, s.121)

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilindəki ədatların da istər funksional-semantik xüsusiyyətləri, istərsə də mənə qrupları haqqında müxtəlif mübahisəli fikirlər mövcuddur. Bu köməkçi nitq hissəsinə aid sözlərin sərhədi hələ də dəqiqləşməmişdir. Buna görə də ədatların daha dərin tədqiqata ehtiyacı var.



III FƏSİL

İngilis və Azərbaycan dillərində ədatların oxşar və fərqli cəhətləri

Öncəki iki fəsildə ingilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan ədatlar ayrı-ayrılıqda ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Bu fəsildə isə müxtəlif dil qruplarına aid iki dildə işlənən ədatların həm funksional-semantik cəhətdən, həm də müxtəlif əlamətləri baxımından oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini tədqiq etmək üçün müqayisəli – tipoloji təhlil aparırıq. Əlbəttə, hər iki dildə işlənən bütün ədatları araşdırmaq daha dərin tədqiqat tələb edir. Buna görə də yalnız bir neçə ədat üzərində təhlillər aparmaqla kifayətlənmişik.

İlk növbədə ingilis və Azərbaycan dillərində bəzi ədatları işlənmə yerlərinə görə təhlil edək. İlk fəsildən məlum olduğu kimi, *only* ədatı, bir qayda olaraq, ya aid olduğu sözdən öncə işlənir, ya da ki həmin sözə mümkün olduğu qədər yaxın olur. Həmçinin bu ədatın yerini cümlədə dəyişdikdə mənada da gözəçarpacaq dərəcədə dəyişiklik baş verir. Deməli *only* ədatının cümlədə yerinin dəyişməsi mənanın dəyişməsinə səbəb olur və hər dəfə fərqli mənə çaları yaranır. Misallarla təhlil edək:

Only I asked Tom to pay the bill.

I *only* asked Tom to pay the bill.

I asked *only* Tom to pay the bill.

I asked Tom *only* to pay the bill.

Bu misallara uyğun olaraq *only* ədatının Azərbaycan dilindəki qarşılığı *ancaq*, *sadəcə*, *yalnız*, *təkcə*, *bircə* sözləri ola bilər.

Yalnız mən Tomdan hesabı ödəməsini xahiş etdim.

Mən Tomdan hesabı ödəməsini *yalnız* xahiş etdim.

Mən hesabı ödəməsini *yalnız* Tomdan xahiş etdim.

Mən Tomdan *yalnız* hesabı ödəməsini xahiş etdim.

İngilis dilində *just* ədatı əksər hallarda feildən öncə işlənir, mənası Azərbaycan dilindəki *bir*, *bircə* ədatlarına uyğun gəlir.

She *just* said that. / O, *bircə* bunu dedi.

Too ədatı ya aid olduğu sözdən sonra, ya da ki cümlə sonunda işlənir. Bu ədat bir fikri əvvəlki kontekstdə işlənmiş fikrə bağlayır.

That red one is mine, *too*. – That red one, *too*, is mine.

Bu ədatın Azərbaycan dilindəki qarşılığı *da/də* ədatıdır. Lakin ingilis dilindən fərqli olaraq *da/də* yalnız aid olduğu sözdən sonra işlənir. Məsələn: O qırmızı olan *da* mənimkidir.

Məlumdur ki, *not* ədatı inkar cümlənin yaradılmasının əsas vasitəsidir. *Not* inkar ədatı, bir qayda olaraq, bağlayıcı, modal və köməkçi feillərdən sonra, digər hallarda isə aid olduğu sözdən və ya birləşmədən əvvəl işlənir. Bu ədat vasitəsilə cümlənin bütün mənası inkar edilir.

He could *not* open the door with one hand. I did *not* send the telegram because it was too late. She decided *not* to return to their town. Bu ədatın Azərbaycan dilindəki qarşılığı isə uyğun olaraq, *ma, mə, mu, mü* inkar şəkilçisidir.

O, tək əli ilə qapını açma bilmədi. Mən çox gec olduğuna görə teleqramı göndərmədim. O qərara gəldi ki, kəndlərinə qayıtməsın.

Azərbaycanda dilindəki *bir* ədatı həm qüvvətləndirici, həm də məhdudlaşdırıcı ədat kimi işlənir. Bu ədatdan düzələn *bircə* ədatı da məhdudlaşdırıcı ədat kimi, əsasən ismin və əvəzliyin qarşısında işlənir.

Bir ədatı yeganəlik, təklik mənasında olduğundan məhdudlaşdırıcı ədat kimi də işlənir. *Bir* ədatı xalis ədat kimi daha az işlədilir. Ondan düzələn *bircə* ədatı isə nisbətən daha çox işlədilir, bu halda mənası Azərbaycan dilindəki digər *yalnız, ancaq* ədatlarının mənasına uyğun gəlir.

Bircə Leyla başa düşmədi ki, onlar nə barədə söhbət edirdilər.

Qız *bircə* bunu dedi : Yox, anacan..! (47, s.95)

Bu halda *bircə* ədatının ingilis dilində qarşılığı *only* ədatı olur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, *only* ədatının işlənmə yeri *bircə* ədatı ilə müqayisədə daha genişdir.

Only Leyla didn't understand what they were talking about.

The girl said *only* this: No, mommy..!

E.Hacıyev qeyd edir ki, Azərbaycan dilində məhdudlaşdırıcı mənanı daha qabarıq şəkildə ifadə etmək üçün bir-birinə sinonim olan iki ədatın – *yalnız* və *bircə* ədatlarının birlikdə işlənməsi də mümkündür [14, s.107].

Hamı razı idi, *yalnız bircə* qız heç nə demirdi.

Bu cür birləşmələrin qarşılığı ingilis dilində *only one* kimi ifadə olunur. İki birləşmədə də həm məhdudlaşdırma, həm də təklif, yeganəlik mənası ifadə olunur.

Everyone agreed, *only one* girl didn't say anything.

O, həmçinin Azərbaycan dilində *bir* və *bircə* ədatlarının qarşısında *əvvəl-axır*, *aman-zaman*, *vur-tut*, *var-yox* birləşmələrinin işlənməsinin müşahidə edildiyini qeyd edir [14, s.107]. Belə birləşmələr *bir* və *bircə* ədatlarının qarşısında işlənməklə yeganəlik, məhdudiyyət mənalərini daha da qabarıqlaşdırır.

Onun *var-yox bir* qızı var = Onun *var-yox bircə* qızı var. (47, s.96)

Bu mənalərin ingilis dilində əvəzləyicisi kimi məhdudlaşdırıcı ədat olan *just*, *only* və *but* + *one* işlənir.

She has *just one* girl = She has *only one* girl = She has *but one* girl.

Dilimizdə işlənən *bir* və *bircə* ədatları həm də təkid, hədə, hiddət, təsəlli, təəccüb, nəsihət mənası ifadə edir. Bu halda əmr cümlələrində işlənərək ifadə olunan fikri daha da gücləndirir. Ona görə də bu ədatlar qüvvətləndirici ədat olmaqla yanaşı, həm də əmr ədatı kimi də qəbul olunur. Bu funksiyada *bir* və *bircə* ədatları ya əmr sözündən əvvəl, ya da sonra işlənir.

Bir qulaq as!

Bircə de görün, nə söyləyirsən? (47, s.162)

Bircə tez eşiyə çıx! (47, s.226)

E.Hacıyev qeyd edir ki, *one* sözü ingilis dilində emosional-ekspressiv ədat funksiyasında çıxış edə bilmir. Bu halda *bir* və *bircə* ədatlarının ingilis dilində qarşılığı *just* olur. Bu halda *just* qüvvətləndirici ədat kimi xəbərə aid olur, adətən əmr cümlələrində işlənir.

Just listen!

Just say what you're saying.

Just go out quickly!

Bircə ədatı arzu şəkli ilə ifadə olunan cümlələrdə işləndikdə güclü istək bildirir. Bu halda mənası həm də Azərbaycan dilindəki digər *kaş*, *təki*, *barı* ədatlarına uyğun gəlir və onlarla sinonimlik təşkil edir.

Bircə Koreya dilində danışmağı öyrənsəydim!

Bircə ədatının bu məna çaları ingilis dilində *if only* birləşməsinin mənasına uyğun gəlir. Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, “only” qüvvətləndirici ədat kimi, “if” bağlayıcısı ilə birlikdə işlənərək cümlənin mənasına aid olub onu daha da qüvvətləndirir.

If only I learnt to speak in Korean!

Bəzən *if only* birləşməsindən öncə Azərbaycan dilində *of*, *ax*, uyğun olaraq ingilis dilində isə *oh* kimi nidalarının işləndiyini müşahidə edirik. Belə hallarda isə cümlədə modal feilin də işlənməsi ifadə olunan fikri daha da gücləndirir.

E.Hacıyev *if only* birləşməsi ilə bağlı qeyd edir ki, həmin birləşmə əvəzinə *oh*, *if*; *oh*, *that* kimi sinonim variantları da işlətmək mümkündür [14, s.108].

Bircə o həqiqəti biləydi! - *If only* he knew the truth!

Azərbaycan dilinə müxtəlif variantlarda tərcümə oluna bilər:

Kaş o, həqiqəti biləydi! – *Təki* o, həqiqəti biləydi! – *Barı* o, həqiqəti biləydi! – *Nə ola* o, həqiqəti biləydi!

İngilis dilində isə :

Oh, if he knew the truth! = *Oh, that* he knew the truth!

Yuxarıda apardığımız bir neçə təhlillər əsasında bir daha aydın olur ki, baxmayaraq ingilis dili flektiv, Azərbaycan dili isə iltisəqi dildir, müqayisə olunan dillərdə ədatların məna çalarlıqları baxımından oxşar xüsusiyyətlər çoxdur. Məsələn, *bircə* ədatı ilə bağlı apardığımız təhlillər nəticəsində məlum olur ki, *bircə* ədatı polisemantik ədat olub, müxtəlif məna çalarına malikdir. Məhdudlaşdırma mənasında ingilis dilində *only* ədatına, qüvvətləndirici mənada *just*, istək bildirdikdə isə *if only* ədatına uyğun gəlir.

Bundan əlavə, ingilis dilində arzu ifadə etmək üçün həm də *wish* feilindən istifadə olunur ki, bu halda Azərbaycan dilində qarşılığı *kaş*, *kaş ki* ədatları olur. *Wish* feilindən sonra Past Subjunctive, yaxud da Past Perfect Subjunctive formaları

işlədilir. Past Subjunctive forması işlədildikdə hərəkət indiyə, yaxud gələcəyə, Past Perfect Subjunctive forması işləndikdə isə hərəkət keçmişə aid olur.

I wish I saw him. = Kaş onu görəydim.

I wish I had seen him. = Kaş onu görəydim və ya görmüş olaydım.

Göründüyü kimi, ingiliscə Past Perfect Subjunctive formasında olan cümlənin Azərbaycan dilinə tərcüməsi iki variantda mümkün olur.

İngilis dilində məhdudlaşdırma mənasında işlənən *exactly* uyğun olaraq Azərbaycan dilindəki *məhz, elə, əsl* ədatlarının qarşılığıdır.

This is the book exactly that I want - Bu məhz mən deyən kitabdır.

İngilis dilində əmr cümlələrində işlənən ədatların mənə çalarlıqları Azərbaycan dilindəki ədatlarla oxşarlıq təşkil edir. Məsələn, ingilis dilində qüvvətləndirici *just* ədatının işlənməsinə baxaq: *Give it to me! – Just give it to me!* Burada birinci cümlə adi formada işlənmişdir, ikinci misalda isə qüvvətləndirici *just* ədatı işlənərək cümlədə ifadə olunan fikri daha da qüvvətləndirir. Azərbaycan dilində isə uyğun olaraq qarşılığı *bir* qüvvətləndirici ədatı olur: *Onu mənə ver! – Bir onu mənə ver!*

Əksərən ingilis dilində *do* köməkçi feilin də qüvvətləndirici ədat kimi işləndiyini müşahidə edirik. Bu halda *do* feilin funksiyası Azərbaycan dilindəki *bir, bircə* qüvvətləndirici ədatlarının funksiyasına uyğun gəlir:

Do stay here! – Bircə burda qal!

Müqayisə olunan dillər arasında başqa bir oxşar cəhət ingilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bir-birinə sinonim olan ədatlar var. Məsələn, Azərbaycan dilində əmr cümləsində *bir, bircə* ədatlarının yerinə onlara sinonim olan *di* ədatını da işlətmək olar:

Bircə burda qal! – Di burda qal!

Azərbaycan dilində *qoy, qoyun, gəl, gəlin* kimi bu qəbildən olan əmr ədatlarının ingilis dilində qarşılığı olaraq birinci və üçüncü şəxslərə aid əmr cümlələrində *to* hissəciyi olmadan *let + obyekt əvəzliyi + feil* işlədilir.

Qoy o, tapşırığı bitirsin. – Let him finish the exercise.

Gəlin bu həftəsonu muzeyə gedək. – Let us go to the museum this weekend.

İngilis dilində *right* dəqiqləşdirici ədat kimi işlənir və daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, aid olduğu söz, söz birləşməsi və ya cümlənin mənasını emfatikləşdirir, mənanı xüsusi olaraq nəzərə çatdırır, onu daha dəqiq edir. Göstərilən mənə çalarında *right* Azərbaycan dilinə “düz” sözü vasitəsilə tərcümə olunur:

The bus stops *right* in front of my house.

Avtobus *düz* evimizin önündə dayanır.

İngilis dilində *alone* ədatı məhdudlaşdırma mənası daşıyır, aid olduğu söz və ya birləşmənin mənasını məhdudlaşdırır. Bu ədat əksər hallarda mübtəda funksiyasında olan sözdən sonra işlənir:

The chimney-piece *alone* had cost eight hundred pounds (53, s.53).

Azərbaycan dilində qarşılığı isə *təkcə*, *ancaq* ədatları ola bilər ki, bunlar məhdudlaşdırıcı ədat olub, *alone* ədatından fərqli olaraq cümlədə istənilən funksiyada aid olduğu sözdən öncə işlənir.

Təkcə baca səkkiz yüz funt edib.

İngilis dilində qüvvətləndirmə mənasında *even* ədatının Azərbaycan dilində qarşılığı *hətta*, *da/də*, bəzən də *heç* ədatları olur.

I am happier *even* than Jane; she only smiles, I laugh. (53, s.269)

Mən *hətta* Ceyndən daha xoşbəxtəm; o yalnız gülümsəyir, mən isə gülürəm.

İlk fəsildə qeyd etdik ki, bəzi qrammatistlər belə hesab edirlər ki, “the” həmçinin ədat kimi işləyə bilər. Belə ki, müqayisə dərəcəsində olan ifadələri *the...the* ilə işlətmək olar. Bu zaman birləşmələrdə söz sırası belə olur:

The + müqayisə dərəcəsində söylənilmiş ifadə (bu zərf və ya sifət ola bilər) + mübtəda + xəbər

The sunnier the weather is, the happier I feel.

The older we grow, the wiser we become

Bu cümlələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi aşağıdakı kimi ola bilər:

Hava *nə qədər* günəşli olursa, mən *o qədər* xoşbəxt hiss edirəm. / Hava günəşli olduqca, mən *daha* xoşbəxt hiss edirəm.

Nə qədər yaşlanırıqsa, *bir o qədər* müdrik oluruq. / *Çox* yaşlandıqca, *çox da* müdrik oluruq.

Onu da qeyd etdik ki, yuxarıda verilən quruluşda “more” sözü isimlə də işlənə bilər:

The more fruit and vegetables you eat, the more healthy life you live.

Nə qədər çox meyvə və tərəvəz yesən, o qədər çox da sağlam həyat yaşayarsan.

Beləliklə, bu quruluşların Azərbaycan dilində tərcümə variantları *nə qədər...o qədər (də)*, və ya *çox...çox (da)* birləşmələridir [14, s.118].

Azərbaycan dilində təsdiq ədatları olan *bəli*, *hə* sözlərinin ingilis dilində qarşılığı “yes”; *yox*, *xeyr* inkar ədatlarının qarşılığı isə “no” sözüdür. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilindəki *yes* və *no* sözləri ədat deyil. Həmin sözləri daha çox “təsdiq və inkar sözləri”, bəzi hallarda “cavab sözləri” də adlandırırlar. O.Musayev bu sözləri daha çox modal sözlər sırasına daxil edir. Ona görə ki *yes* və *no* sözləri funksiyasına, eyni zamanda işlənməsinə görə modal sözlərə çox yaxındır. Belə ki, *yes* və *no* sözləri cümlə üzvi olmamaqla yanaşı, həm əksər hallarda danışanın hərəkətə olan münasibətini bildirir, həm də söz-cümlə kimi işlənə bilər. Qeyd etdik ki, *yes* və *no* həm də cavab sözlər də adlandırılır. Cavab kimi işlənməklə bərabər, həm də bütöv cümləni əvəz edir. Uyğun olaraq, təsdiq cavabı *yes*, inkar cavabı isə *no* ilə ifadə olunur. Bu Azərbaycan dilində də belədir. Misallara baxaq:

Tapşırıqlarını etmişəm? – *Bəli*, ana!

Have you done your exercises? – *Yes*, mom!

Axtardığın kitabı tapdın? – *Yox (xeyr)*.

Did you find the book that you were searching? – *No*.

Bəzən sual verilmədən də *yes* və *no* sözlərini işlətmək mümkündür.

She didn't even look at our faces! – *Yes*, she left without saying any word..

Bu halda onları yalnız “cavab sözlər” adlandırmaq doğru olmaz. Bu halda B.İ.Xaymoviç və B.Roqovskayanın fikri ilə razıyıq ki, *yes* və *no* sözlərinin nitqimizdə işlənməsi danışanın reallığa olan münasibətilə şərtlənir ki, bu da onların modal sözlər adlandırılmasına bir daha haqq qazandırır.

K.Abdullayev müəyyən cümlə üzvinin aktualaşması ilə bağlı qeyd edir ki, onun həmin cümlənin remasına çevrilməsi həm söz sırası, həm də leksik və qrammatik əlamətlərin köməyiylə də baş verə bilər. E.Hacıyev qeyd edir ki,

Azərbaycan dilində aktualizatorlara müxtəlif elementlər misal ola bilər. O, buraya qayıdış əvəzlilikləri ilə ədatların birləşməsini və s. aid edir [4, s.113]. Beləliklə, ədatlar həm də aid olduqları sözlərin üzərinə güclü vurğu gətirməklə onları aktuallaşdırır. Bu zaman ədatlar aktualizator kimi çıxış edir. Misal olaraq, ədatlardan *da*, *də*, *belə* və qayıdış əvəzliliklərindən *özü* aktualizator ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinə aid olan qrammatika kitablarında *da*, *də* uzun müddət ancaq bağlayıcı kimi qəbul edilmişdir. *Da*, *də* ədatı həmişə aid olduğu sözdən sonra işlənir və onun üzərinə güclü vurğu gətirir, onu aktuallaşdırır. *Da*, *də* aktualizatoru Azərbaycan dilində çox istifadə olunur.

Sən *də* bunu etməyə qadirsən!

Da, *də* aktualizatorunun ingilis dilində qarşılığı *too*, *also* ədatlarıdır:

You are *also* able to do this! / You are able to do this, *too*!

Belə aktualizatoru ilə *da*, *də* ədatı aktualizatoru sinonimlik təşkil edir.

Sən *də* bunu etməyə qadirsən! = Sən *belə* bunu etməyə qadirsən!

E.Hacıyev qeyd edir ki, *belə* aktualizatoru daha xüsusiləşmiş aktualizator olub cümlənin funksional quruluşundakı remanı daha kəskin şəkildə ayıra bildiyindən *da*, *də* aktualizatorundan fərqlənir [14, s.114].

Özü qayıdış əvəzliyi ilə *də* ədatı, başqa sözlə, *özü* və *də* aktualizatoru birləşib mürəkkəb aktualizator yaradır və cümlədə işləndikdə aid olduğu sözü aktuallaşdırır. Yəni aktuallaşan söz cümlənin digər üzvlərindən kəskin fərqlənir, xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılır. Misallara baxaq:

Lap səhnə sənətkarlığının *özü də* bizim üçün çox-çox gərəklidir. (61, s.10)

O, məsələni *özü də* bilirdi.

İngilis dilində *özü də* aktualizatorunun qarşılığı müvafiq olaraq cümlədə mübtəda funksiyasında işlənmiş sözə uyğun qayıdış əvəzliyidir ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi, burada da qayıdış əvəzliyi *too*, *also* ədatlarından cümləyə müvafiq olanı ilə işlənir.

Even the stage art itself is very important for us, *too*.

He *himself* knew the matter, *too* = He, *too*, knew the matter *himself*.

Lap ədatı da aktualizator rolunu oynayır. Digər ədatlara görə *lap* ədatı cümlədə işlənmə mövqeyinə görə çox sərbəstdir. *Lap* ədatı, demək olar ki, cümlədə bütün üzvlərə aid ola bilər, aid olduğu sözün mənasını qüvvətləndirir, onun üzərinə xüsusi vurğu gətirib cümlənin digər üzvlərindən ayırır. Məsələn, *lap* ədatı mübtədəyə aid olduqda mübtədə aktuallaşır. Müvafiq şəkildə aid olduğu digər cümlə üzvləri də aktuallaşır.

Mübtədanın aktuallaşması – Elə bilir ki, o olmazsa, *lap* günün üzü tutular, dünya qara bağlar... (50, s.93)

Xəbərin aktuallaşması – Bu *lap* doğrudur, hər kəs üçün ana ürəyi titrəyir! (50, s.25)

Tamamlığın aktuallaşması – Züleyxa bu barədə *lap* mənə oxşayıb, mamasına! (50, s.24)

Zərfliyin aktuallaşması – Onda bəs elədirsə, *lap* indicə diz çök, ulu Tanrıya şükür et! (49, s.182)

Təyinin aktuallaşması – Daha sonra Xatun başını qaldırdı – yaxşı, çox yaxşı, *lap* yaxşı arvaddır... (50, s.12)

E.Hacıyev qeyd edir ki, *lap* ədatı aktualıq yaratmaqla yanaşı, həm də mətnin cümlələrini bir-birinə bağlayır, onlar arasında rabitə yaradır. Bu ədat remada əsas mənə yükünü öz üzərində daşdığı üçün aktual komponent kimi fəaliyyət göstərir [14, s.117]. *Ancaq*, *yalnız* ədatları da aktualizator kimi mühüm rol oynayır. Həmin sözlər məhdudlaşdırma mənası daşdığından aid olduğu söz, söz birləşməsi və ya cümlənin mənasını daraldır, onun üzərinə məntiqi vurğu gətirir, onu xüsusiləşdirir, başqa sözlə aktuallaşdırır. *Yalnız*, *ancaq* və bu qəbildən olan *fəqət* sözləri aid olduqları cümlə üzvündən öncə işlənir. Sinonim olduğundan onları mətn daxilində bir-birilə əvəz etmək mümkündür.

Mənəm birinci günahkar! *Ancaq* mən özüm! – (49, s.207)

Yalnız Şükranın bir qıraqda dayanan Ulduzu susdu, qaradınməzcə durdu. (49, s.202)

...Ovçu Qasımın uydurma söhbətləri *fəqət* ova daırdır. (47, s.279)

Bu aktualizatorların ingilis dilində ekvivalenti isə *only* ədatıdır. Müqayisə edək:

Ancaq sən onun qayıtmasını təmin edə bilərsən.

Only you can make him return.

Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində bəzi ədatlar digər nitq hissələrindən olan sözlərlə omonimlik təşkil edə bilər. Onu da söyləməliyik ki, sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi heç də omonimlik deyil, omonimlik həmin sözün müvəqqəti olaraq digər nitq hissəsinin yerində işlənməsi, yəni müvəqqəti kontekstdə başqa nitq hissəsi üçün səciyyəvi əlamətlər daşması hesab olunur. Müasir ingilis dilində ədatların daha çox sifətlərlə, zərflərlə, əvəzliliklərlə, bağlayıcılarla və artiklla omonim ola bildiyini vurğulamışdıq. Müasir Azərbaycan dilində də mənşəyindən tam təcrid olunmamış ədatlar vardır ki, müxtəlif nitq hissələri ilə omonimlik təşkil edə bilər. Həmin ədatlar bunlardır: *qoy, qoyun, gör, görək, heç, xeyir, bəli, hətta, ancaq, amma, yalnız, tək, təkə, bir, bircə, kaş, yəni, artıq, təkə və s.* Nümunələrlə müqayisə edək.

İngilis dilində:

a) I have nothing *either* to hope or fear, and nothing to reproach him with. (*bağlayıcı*) - Mənim ümid etməkdən, qorxmaqdan, *ya da* onu məzəmmət etməkdən başqa çarəm yoxdur. (53, s.94)

b) He was not there, *either*. (*ədat*) - *O da* orda deyildi.

Azərbaycan dilində:

a) Bunun gözünün ağrı-qarası Fərman adında *bircə* oğlu var idi. (*sifət*) – She had *only but* a son with the name Ferman. (47, s.90)

b) *Bircə* dayanın, görüm o nə sədir! (*ədat*) – *Just* stay still, I wonder what the sound is. (49, s.16) - və s.

Apardığımız araşdırmalardan məlum olduğu kimi, müxtəlif dil qrupu və ailələrinə aid olmasına baxmayaraq müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan ədatlarla əlaqədar fərqli xüsusiyyətlərlə yanaşı, onların funksional-semantik xüsusiyyətlərində, o cümlədən, ədatların çoxfunksiyalı, çoxvəzifəli olması, cümlədə işlənmə yeri və tezliyi, məna növləri, polisemantik xüsusiyyətləri və omonimlik məsələsi baxımından oxşar cəhətlər çoxdur.

NƏTİCƏ

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində ədatların apardığımız müqayisəli-tipoloji və semantik təhlili bir sıra ümumi nəticələrə gəlməyimizə imkan verir. Nəticə olaraq, ingilis dili analitik, Azərbaycan dili aqqlütinativ dil olsa da, onlar arasında fərqli cəhətlər olduğu kimi, oxşar cəhətlər də vardır. Birinci fəsildə müasir ingilis dilində olan ədatların mənə çalarları, polisemantik xüsusiyyətləri, işlənmə tezliyi, cümlədə başqa sözlərlə əlaqəsi, digər nitq hissələrinə aid sözlərlə omonimlik təşkil edə bilməsi və s.; ikinci fəsildə müasir Azərbaycan dilində işlənən ədatların mənşəyi problemi, mənə növləri, cümlədəki mövqeyi, polisemantik xüsusiyyətləri, omonimlik və bəzi ədatların əsas nitq hissələrindən alınma məsələsi və s.; üçüncü fəsildə isə hər iki dildə mövcud olan ədatların müqayisəli təhlili və apardığımız tədqiqatın əsasında aşağıdakı ümumi nəticələrə gəlmişik. *Oxşar cəhətlər:*

Müqayisə olunan dillərdə mövcud olan ədatlar dilin tarixi inkişaf prosesi nəticəsində müstəqil nitq hissələrindən təcrid olaraq köməkçi nitq hissələrinə keçməsi əsasında yaranmışdır. Hər iki dildə ədatların əksəriyyəti cümlədə aid olduğu sözdən öncə işlənir, bəzi ədatların cümlədə yeri dəyişdikdə mənada da dəyişiklik olur. (Məs.: *only – ancaq* və s.)

Hər iki dildə də bəzi ədatlar müvəqqəti kontekstdə digər nitq hissələrindən olan sözlərlə omonimlik təşkil etdiyi kimi, ədatın mənə növləri arasında da oxşarlıqlar var, bunu mənə qruplarının adında görmək olar: *qüvvətləndirici-intensifying, məhdudlaşdırıcı-limiting, inkar-negative* və s.

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bəzi ədatlar polisemantik xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, müasir ingilis dilində *only* həm qüvvətləndirici, həm də məhdudlaşdırıcı ədatdır; müasir Azərbaycan dilində *elə* həm qüvvətləndirici, həm məhdudlaşdırıcı, həm də dəqiqləşdirici ədatdır.

Müasir Azərbaycan dilində *bir, bircə* ədatları geniş şəkildə istifadə olunur, onların müasir ingilis dilində ekvivalenti isə müvafiq mənə çalarına uyğun olaraq *just* və *only* ədatlarıdır.

Müasir ingilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də əsas nitq hissələrinə aid bəzi sözlər müvəqqəti mətn daxilində işləndiyi cümlənin mənasını

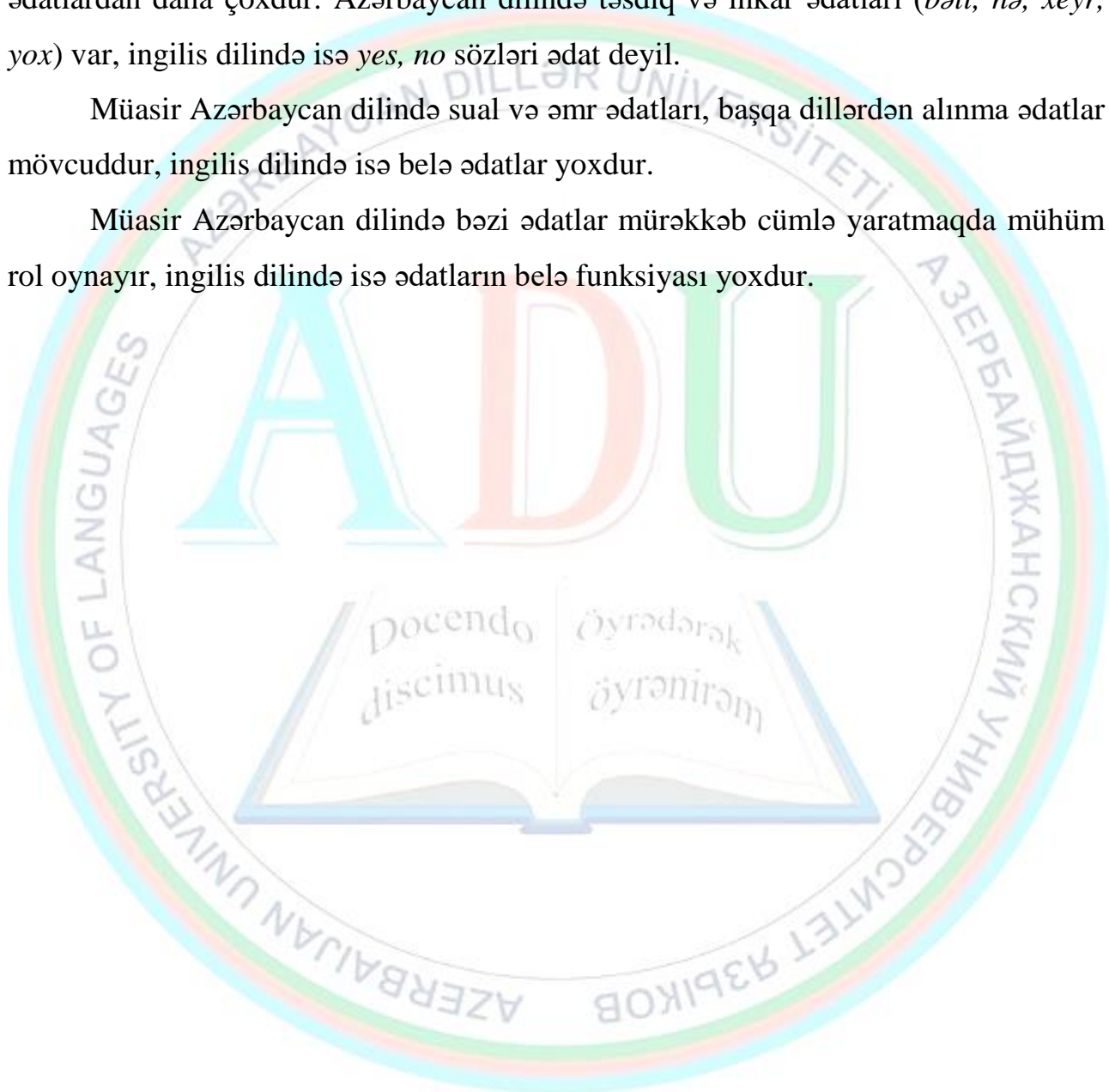
qüvvətləndirərək ədatlaşa bilər. Bunlara ingilis dilində *pretty, jolly, altogether*; Azərbaycan dilində *sən canı, sən öl* və s. kimi söz və birləşmələri misal göstərmək olar.

Fərqli cəhətlər:

Müasir Azərbaycan dilində ədatlar sayına görə müasir ingilis dilindəki ədatlardan daha çoxdur. Azərbaycan dilində təsdiq və inkar ədatları (*bəli, hə, xeyr, yox*) var, ingilis dilində isə *yes, no* sözləri ədat deyil.

Müasir Azərbaycan dilində sual və əmr ədatları, başqa dillərdən alınma ədatlar mövcuddur, ingilis dilində isə belə ədatlar yoxdur.

Müasir Azərbaycan dilində bəzi ədatlar mürəkkəb cümlə yaratmaqda mühüm rol oynayır, ingilis dilində isə ədatların belə funksiyası yoxdur.



İSTIFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 1998, 190 s.
2. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı, Sabah, 2006, 228 s.
3. Abdullayev Ə.Z. Köməkçi nitq hissələri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1958, 49 s.
4. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
5. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
6. Aslanov A.Ə. Ədat. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Morfologiya, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960, s.289-305.
7. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
8. Babayev A.M. Azərbaycan dili // Türkiyəli tələblər üçün dərs vəsaiti, Bakı: Mütərcim, 1999, 102 s.
9. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, 1996, 276 s.
10. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 2004, 512 s.
11. Əbdürrəhimov E. Linqvistik praqmatika. Bakı: Elm və təhsil, 2014. s.18-19.
12. Ələkbərov A.Q. Rus dilinin qrammatikası. Fonetika və morfologiya. Bakı: Elm, 1988, 148 s.
13. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər və ədatlar // Dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı: ADU-nun Elmi Əsərləri, 1963, №2, s.87-95.
14. Hacıyev E.İ., Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Mütərcim, 2006, 272 s.
15. Hacıyev E.İ. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində ədatların oxşar və fərqli cəhətləri. Bakı: BDU, Dil və ədəbiyyat, 2006, №1 (49), s.26-29.
16. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1963, 275 s.
17. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1973, 362 s.

- 18.Xəlilov.B., Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. I hissə. Bakı, 2000, 286 s.
- 19.Kazımov.Q.Ş., Müasir Azərbaycan dili. Morfoloqiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 400 s.
- 20.Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 370 s.
- 21.Müasir Azərbaycan dili. Morfoloqiya. II cild. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1980, 510 s.
- 22.Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfoloqiya. Bakı: BDU, 2000, 403 s.
- 23.Veysəlli.F., Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
- 24.Veysəlli.F., Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 2015. 120 s.
- 25.Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 312 s.

Rus dilində:

- 26.Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1973, 423 с.
- 27.Ильиш.Б.А., Строй современного английского языка. Ленинград, 1971, 368 с.
- 28.Иванова И.П., Бурлакова В.В, Почелцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1981, 285 с.
- 29.Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики. М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1956, 350 с.
- 30.Каушанская.В.Л., Ковнер.Р.Л., Кожевникова.О.Н., Прокофьева.Е.В., Райнес.З.М., Сквирская.С.Е., Цырлина.Ф.Я., A Grammar of the English Language / Грамматика английского языка. Баку, 2004, 324 с.

- 31.Киселев И.А. Частицы в современных восточнославянских языках. Минск: Изд-во БГУ, 1976, 160 с.
- 32.Кобрина Н.А., Корнеева Е.А., Оссовская М.И., Гузеева.К.А. Грамматика английского языка. Морфология. Синтаксис. Союз с.-Петербург, 1999, 348 с.

İngilis dilində:

- 33.B.S.Khaimovich, B.I.Rogovskaya, A Course in English Grammar. Москва, 1966, 298 p.
- 34.Fitikides T.J. Common Mistakes in English. Fifth edition, Longman Group Limited, 1976, 210 p.
- 35.Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of Present-Day English. M., 1980, 335 p.
- 36.Jespersen O. The Philosophy of Grammar. London, 1935, 359 p.
- 37.Hajiyev.E.I., The Status of Particles in Modern English / International journal of computers. Issue 4, Volume 2, Spain, 2008, pp 432-440.
- 38.Harper's New English Grammar. New York, 1979, 286 p.
- 39.Ganshina, N. Vasilevskaya, English Grammar. Moscow, 1953, 548 p.
- 40.Swan M. Practical English Usage. Second Edition. London: Oxford University Press, 1998, 658 p.
- 41.Sweet H.A. New English Grammar, Logical and Historical, Part I, Oxford, 1892, 499 p.
- 42.Tipping L. A Higher English Grammar. London: Macmillan & Co. Ltd, 1964, 368p.
- 43.Thomson A., Martinet A. A Practical English Grammar. Oxford, 1987, 383 p.
- 44.Turksever (Musayev) O.İ., Hajiyev E.I., Huseynov A.R., A Practical Grammar of Contemporary English. Bakı, Gismet, 2011, 552 p.

Bədii ədəbiyyat

- 45.Cabbarlı C. Əsərləri, II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 360 s.

46. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri, III cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005, 448 s.
47. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 408 s.
48. İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 520 s.
49. Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 288 s.
50. Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 312 s.
51. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
52. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 264 s.
53. Austin J. *Pride and Prejudice*. New York: C. Scribner's sons, 1933, 921 p.
54. Christie A. *Selected Stories*. Moscow: Progress publishers, 1976, 334 p.
55. Dickens Ch. *Oliver Twist*. Adapted by Ronald Storer. Moscow: Prosveshcheniye, 1981, 110 p.
56. Dreiser T. *Sister Carrie*. Moscow: Higher School Publishing House, 1968, 590 p.
57. Galsworthy J. *The Forsyte Saga, Book I*. New York: C. Scribner's sons, 1933, 921 p.
58. Galsworthy J. *A Modern Comedy, Swan Song, Book III*. M.: Progress Publishers, 1976, 304 p.
59. Hemingway E. *A Farewell to Arms*. New York: Scriber, 1929, 355 p.
60. Maugham S. *Of Human Bondage*. New York: Grosset & Dunlap by arrangement with Doubleday, Doran; 1915, 666 p.
61. Maugham S. *The Moon and Sixpence*. New York: Penguin Books by arrangement with Doubleday, 1944, 228 p.
62. O'Henry. *Selected Stories*. New York: Odyssey Press, 1922, 282 p.
63. Twain M. *The Adventure of Huckleberry Finn*. Moscow: Raduga publishers, 1984, 304 p.
64. Wilde O. *The Importance of Being Earnest*. New York: Avenel Books, 1986, 361 p.